

हैमलिङ्गानुशासनम् ॥

अवचूरिसहितम्

पुंलिङ्गं कटणथपभ-
मयरषसस्त्वन्तमिमनलौ किश्तिव् ॥
ननडौ घघञौ दः कि-
र्भावे खोऽकर्तरि च कः स्यात् ॥ १ ॥

ॐ नमः सर्वज्ञाय । लिङ्गानुशासनमन्तरेण शब्दानुशासनं नातिकल्मिति सामान्यविशेषलक्षणाभ्यां लिङ्गमनुशिष्यते ॥ नामेति वक्ष्यमाणमिह सबध्यते । कटणथपभमयरषसान्त स्त्वन्त च नाम पुलिङ्ग स्यात् । कादयोऽकारान्ता गृह्यन्ते पृथक् सन्तानिर्देशात् । द्विस्वरसन्तानां नपुसकत्वस्य वक्ष्य-

माणत्वेन एकत्रिंस्वरादिसन्ता गृह्यन्ते । कान्त., आनक पटहो दुन्दुभिश्च । इत्यादि ॥ टान्त, कक्षापुट सारसग्रहग्रन्थ । इत्यादि ॥ णान्त., गुण शुल्वेऽप्रधानादौ । इत्यादि ॥ थान्त., निशीथ अर्धरात्रः । शपथ समय । इत्यादि ॥ पान्त., क्षुपो लतासमुदाय । इत्यादि ॥ भान्त, दर्भो बर्हि. । इत्यादि ॥ मान्त., गोधूमो नागरङ्गे स्यादित्यादि ॥ यान्त, भागधेयो दायाद । राजदेये तु पुस्त्रियो-र्वेदयते । शुभे तु तन्नामत्वादेव क्लीवत्वम् । तन्दुलीय शाकविशेष । इत्यादि ॥ रान्त., निर्दर कन्दरा । इत्यादि ॥ पान्त, गवाक्ष । 'गवाक्षी शनत्वारुण्या गवाक्षो जालके कपौ' । इत्यादि । सान्त, कूर्पास कञ्चुके । हसो विहङ्गभेदे । इत्यादि ॥ सन्त, माश्चन्द्रमासयो पुसि । अनेहा काल । इत्यादि ॥ नन्त', ग्रावा पापाणो गिरिश्च । इत्यादि ॥ उकारान्त, तर्कु सूत्रवेष्टनमग्न्याधारभाण्ड च । मन्तु., अपराध । इत्यादि ॥ अन्तान्त नाम पुलिङ्गम् । पर्यन्तोऽवसा

नम्। विष्टान्तः मरणम्। प्रत्यन्तस्य बाहुलकत्वान्न-पुसकत्वमेव॥ इमन्प्रत्ययान्तम् अप्रत्ययान्त च नाम पुलिङ्गम्॥इमन्, प्रथिमा। म्रदिमा। द्राढिमा,। इत्यादि। नन्तत्वेनैव सिद्धे इमन्ग्रहणम् 'आत्वात् त्वादि.' इति नपुंसकबाधनार्थम्। यस्त्वौणादिक-स्तस्याश्रयलिङ्गता। भरिमा पृथ्वी, वरिमा तपस्वी। इत्यादि॥ अल्, प्रभव।'प्रभवस्तु पराक्रमे। मोक्षेऽपवर्गे.'। इत्यादि॥ तथा क्यन्त श्तिवन्त च नाम पुलिङ्गम्॥ कि', अय वृतिः वृतृङ् धातुस्तदर्थश्च॥ श्तिव्, अय पचति डुपचींष् धातुस्तदर्थश्च॥ श्तिव् साहचर्यात् 'इकिश्तिवृस्वरूपार्थे' इति विहितस्यैव केर्ग्रहणम्॥ तथा नप्रत्ययान्त नङ्प्रत्ययान्त च नाम पुंलिङ्गम्॥ 'स्वप्न' स्वापे प्रसुतस्य विज्ञाने दर्शनेऽपि च'॥प्रश्न' पृच्छा। नङ्, विश्नो गमनम्॥ तथा घप्रत्ययान्त घञ्प्रत्ययान्त च नाम पुलिङ्गम् घ, कर.। 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्याय-शुण्डयोः'॥ परिसरो मृत्यौ देवोपान्तप्रदेशयोः॥

उरदउद् कवचं। प्रच्छदप्रोत्तरपट । उदस्य तु नपुंसकता वक्ष्यते। इत्यादि ॥ घञन्तम्, पाद ।
पादो बुध्नांह्रितुर्यांशरश्मिप्रत्यन्तपर्वतादिषु ॥ आस्राव' स्रानम्॥ भाव' । 'भाव' सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धजन्तुषु' ॥ अनुबन्धः प्रकृत्यादेरनुपयोगी ॥ दासप्रकाद्यतोर्य, कि प्रत्ययान्तिहितस्तदन्त नाम पुलिङ्गम् ॥ आदि प्रायम्यम्। व्याधिः रोग. । उपाधिर्धर्मचिन्ता । वेनकुटुम्बव्यावृतो विशेषण च । उपधिः कपटम् । उपनिधि न्यास. । प्रतिनिधि' प्रतिनिम्बम्। सधि पुमान् सुरङ्गादौ। परिधि परिवेष। अवधिस्त्ववधानादौ। प्रणिधि प्रार्थनमवधान चरश्च। समाधि, प्रतिसमाधान नियमो मौन चित्तैकाग्र्य च। विधि, काल. कल्पो ब्रह्म विधिवाक्य विधान दैव प्रकारश्च । वालधि' पुच्छम् । शब्दधि. कर्ण'। जलधि. समुद्र.। अन्तर्द्धिर्व्यवधा । प्रधेस्तु नेमौ स्त्रीपुंसत्व रोगविशेषे स्त्रीत्व, शिरोधेस्तु स्त्रीत्वम्,

इपुधेस्तु स्त्रीपुंसत्वं वक्ष्यते । इत्यादि ॥ भावे खः, भावेऽर्थेय. खो विहितस्तदन्तं नाम पुलिङ्गम् । आशितस्य भवनम् आशितभवो वर्तते, तृप्तिरित्यर्थः॥ भाव इति किम् । आशितो भवत्यनया आशितभवा पञ्चपूली ॥ अकर्तरि च कः स्यात् । भावे कर्तृवर्जिते च कारके य. क. प्रत्ययस्तदन्तं नाम पुलिङ्गम्॥ आखूनामुत्थानमाखूत्थ. ॥ विहन्यतेऽनेनास्मिन्वा विघ्न अन्तराय. । इत्यादि । अकर्तरि चेति किम्। जानातीति ज्ञा परिषद् ॥ १ ॥

हस्तस्तनोष्ठनखदन्तकपोलगुल्फ-
केशान्धुगुच्छदिनसर्तुपतङ्गहाणाम् ॥
निर्यासनाकरसकण्ठकुठारकोष्ठ-
हैमारिवर्षविषवोत्तरथाशनीनाम् ॥२॥

हस्तादीनां नाम जलध्यादीनां तु साभिदा सप्रभेदानामपि पुलिङ्गं भवति । हस्तनाम, पञ्चशाखः । करः । शय. । अयं शय्यायामपि यान्तत्वात्पुंसि ।

उरश्छद, कवच । प्रच्छदश्चोत्तरपट । छदस्य तु नपुसकता वक्ष्यते । इत्यादि ॥ पञन्तम्, पाद । पादो बुध्नांह्रितुर्याशरश्मिप्रत्यन्तपर्वतादिषु ॥ आप्लाव स्नानम् ॥ भाव । 'भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धजन्तुषु' ॥ अनुबन्ध प्रकृत्यादेरनुपयोगी ॥ दासजकाद्यतोर्य कि प्रत्ययोर्विहितस्तदन्त नाम पुलिङ्गम् ॥ आदिः प्राथम्यम् । व्याधि रोग । उपाधिर्धर्मचिन्ता । कैतवकुटुम्बव्यापृतो विशेषण च । उपधि कपटम् । उपनिधि न्यास । प्रतिनिधि प्रतिबिम्बम् । सधि पुमान् सुरङ्गादौ । परिधि परिक्षेप । अवधिस्त्ववधानादौ । प्रणिधि प्रार्थनमवधान चरश्च । समाधि, प्रतिसमाधान नियमो मौन चित्तैकाग्र्य च । विधिः काल, कल्पो ब्रह्मा विधिवाक्य विधान दैवं प्रकारश्च । वालधि, पुच्छम् । शब्दधि कर्ण । जलधि समुद्र । अन्तर्द्धिर्व्यवधा । प्रधेस्तु नेमौ स्त्रीपुसत्व रोगविशेषे स्त्रीत्व, शिरोधेस्तु स्त्रीत्वम्,

इषुधेस्तु स्त्रीपुंसत्वं वक्ष्यते । इत्यादि ॥ भावे खः, भावेऽर्थेयः खो विहितस्तदन्त नाम पुलिङ्गम् । आशितस्य भवनम् आशितभवो वर्तते, तृप्तिरित्यर्थः॥ भाव इति किम् । आशितो भवत्यनया आशितभवा पञ्चपूली ॥ अकर्तरि च कः स्यात् । भावे कर्तृवर्जिते च कारके यः कः प्रत्ययस्तदन्त नाम पुलिङ्गम्॥ आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥ विहन्यतेऽनेनास्मिन्वा विघ्न अन्तरायः । इत्यादि । अकर्तरि चेति किम्। जानातीति ज्ञा परिषद् ॥ १ ॥

हस्तस्तनौष्ठनखदन्तकपोलगुल्फ-
केशान्धुगुच्छदिनसर्तुपतङ्ग्रहाणाम् ॥
निर्यासनाकरसकण्ठकुठारकोष्ठ-
हैमारिवर्षविषवोलरथाशनीनाम् ॥२॥

हस्तादीनां नाम जलध्यादीना तु सभिदा सप्रभेदानामपि पुलिङ्गं भवति । हस्तनाम, पञ्चशाखः । करः । शयः । अय शय्यायामपि यान्तत्वात्पुंसि

उरश्छद' कवच । प्रच्छदश्चोत्तरपट । छदस्य तु नपुंसकता वक्ष्यते । इत्यादि ॥ घञन्तम्, पादः । पादो बुध्नांह्रितुर्यांशरश्मिप्रत्यन्तपर्वतादिषु ॥ आप्लाव' स्नानम् ॥ भाव । 'भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धजन्तुषु' ॥ अनुबन्ध. प्रकृत्यादेरनुपयोगी ॥ दासञ्ज्ञकाद्धातोर्य कि. प्रत्ययोविहितस्तदन्त नाम पुलिङ्गम् ॥ आदिः प्राथम्यम् । व्याधि. रोग. । उपाधिर्धर्मचिन्ता । कैतवकुटुम्बव्यावृतौ विशेषण च । उपधि. कपटम् । उपनिधि न्यास । प्रतिनिधि प्रतिनिम्बम् । सधि पुमान् सुरङ्गादौ । परिधि.परिक्षेप । अवधिस्त्ववधानादौ । प्रणिधि प्रार्थनमवधान चरश्च । समाधि, प्रतिसमाधान नियमो मौन चित्तैकाग्र्य च । विधिः काल. कल्पो ब्रह्मा विधिवाक्य विधान दैव प्रकारश्च । वालधि. पुच्छम् । शब्दधि कर्ण । जलधि समुद्र । अन्तर्द्धिर्व्यवधा । प्रधेस्तु नेमौ स्त्रीपुंसत्व रोगविशेषे स्त्रीत्व, शिरोधेस्तु स्त्रीत्वम्,

इषुधेस्तु स्त्रीपुंसत्व वक्ष्यते । इत्यादि ॥ भावे खः, भावेऽर्थेयः खो विहितस्तदन्तं नाम पुलिङ्गम् । आशितस्य भवनम् आशितभवो वर्तते, तृप्तिरित्यर्थः॥ भाव इति किम् । आशितो भवत्यनया आशितभवा पञ्चपूली ॥ अकर्तरि च कः स्यात् । भावे कर्तृवर्जिते च कारके यः कः प्रत्ययस्तदन्त नाम पुलिङ्गम्॥ आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥ विहन्यतेऽनेनास्मिन्वा विघ्न अन्तराय । इत्यादि । अकर्तरि चेति किम्। जानातीति ज्ञा परिषद् ॥ १ ॥

हस्तस्तनोष्ठनखदन्तकपोलगुल्फ-
केशान्धुगुच्छदिनसर्तुपतङ्गहाणाम्॥
निर्यासनाकरसकण्ठकुठारकोष्ठ-
हैमारिवर्षविषवोलरथाशनीनाम् ॥२॥

हस्तादीना नाम जलध्यादीनां तु साभिदां सप्रभेदानामपि पुलिङ्ग भवति । हस्तनाम, पञ्चशाखः । करः । शयः । अय शय्यायामपि यान्तत्वात्पुंसि ।

हस्तस्य तु पुनपुसकत्वम् ॥ स्तननाम, स्तन । पयोधरः । कुच । वक्षोज' । इत्यादि ॥ ओष्ठनाम, ओष्ठ । अधर' । दन्तच्छद' । इत्यादि ॥ नखनाम, करज' । कररुह' । मदनाङ्कुश । इत्यादि ॥ नख पुक्लीब ॥ नखरस्तु त्रिलिङ्ग ॥ दन्तनाम, दन्त । दशन । अय रुद्रटेन क्लीबेऽपि निबद्ध. 'दशनानि च कुन्दकलिका' स्यु, इति । तच्चिन्त्यम् । द्विज । रद । रदन. । इत्यादि ॥ कपोलनाम, कपोल । गण्ड । गल्ल । इत्यादि ॥ गुल्फनाम, गुल्फ । गुट्ठ । प्रपद । आप्रपदः । खुरक । निस्तोद । पादशीर्ष । इत्यादि ॥ हस्तिगुल्फस्तु प्रौह । घुटिक-घुण्टिघुण्टगुल्फास्तु स्त्रीपुसलिङ्गा वक्ष्यन्ते ॥ केश-नाम, केश । शिरोज । शिरोरुह' । चिकुर । चिहुर' । कच । अय बाहुलकाद्गणेऽपि पुसि । गुरौ पुत्रे तु देहिनामत्वात्सिद्धम् । इभ्या तु योनि-मत्त्वात्स्त्रीत्वम् । अस्र । वेल्लिताग्र । इत्यादि ॥ वृजिनश्च । यदौड । 'वृजिन कल्मषे क्लीब केशे

ना कुटिले त्रिपु'। कुन्तलश्च। 'कुन्तला' स्युर्जनपदो हलो वालश्च कुन्तलः'। हले वाहुलकात्पुंसि। वाल' पुनपुसको वक्ष्यते। तद्विशेषोऽपि केश' । कुरल' अलकः॥ अन्धुः कूपस्तन्नाम, अन्धु'। प्रहिः। प्रहि'। इत्यादि। कूपस्तु स्त्रीपुंसलिङ्ग'॥ गुच्छनाम, गुच्छ'। गुत्स.। गुलुञ्छः। स्तबकस्तु पुक्लीब'॥ दिननाम, घस्र' सूर्याङ्क'। दण्डयाम'। दिनदिवसवासराणा पुनपुसकत्वम्। दिवाह्नोस्तु नपुसकत्वम्॥ स इति समासस्याख्या पूर्वाचार्याणाम्। तन्नाम, बहुव्रीहि'।अव्ययीभाव। द्वन्द्व.। इत्यादि॥ ऋतुनाम, हेमन्तः। वसन्तशिशिरानिदाघा पुन्नपुसका'। शरत्प्रावृड्वर्षाश्च स्त्रीलिङ्गा'। ऋतुस्तु उदन्तत्वात्पुंसि। पतद्ग्रह आचेलकाधारस्तन्नाम, प्रतिग्रह। प्रतिग्राहः। इत्यादि। निर्यासनाम, वृक्षादीना रस।गुग्गुल'।श्रीपृष्ट।श्रीवेष्ट.। सर्जरस।उप। उलूखल नपुंसकम्। निर्यासस्तु पुनपुसकः। कुम्भकुन्दोलूपले तु बाहुलकान्नपुसके॥

नाकनाम, स्वर्ग । स्व अव्ययम् । नाकत्रिदिवौ पुनपुंसकौ । दिव त्रिविष्टप क्लीने । द्योदिवौ स्त्री ॥ रसा शृङ्गारादयस्तन्नाम, शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकशान्तबीभत्साद्भुता इति । वत्सलस्तु पुत्रादिस्नेहात्मा रतिभेद एव । शृङ्गार. पुक्लीव.। गौडस्तु 'शृङ्गारवीरौ बीभत्स रौद्र हास्यं भयानकम् ॥ करुणा चाद्भुत शान्त वात्सल्य च रसा दश' १ इति ॥ कण्ठनाम, गल । नाल ॥ कुठारनाम,परशु.। पर्शु.। स्वधिति.।इत्यादि।कुठार पुस्त्री॥कोष्ठनाम, कुशूल । इत्यादि।हैमनाम,हैमो भेपजभेद ।किरात तिक्त.किरातकसंज्ञ ॥ अरिनाम, द्विपन् । प्रत्यर्थी। रिपु ।इत्यादि॥ वर्षनाम, वत्स । सवत्सर । सवदित्ययमव्ययमपीति कश्चित् । वर्षहायनाब्दास्तु पुक्लीवा ।शरत्समे तु स्त्रीलिङ्गे ॥ विपनाम, गर. । ब्रह्मसुत.। क्ष्वेड । वत्सनाभ । इत्यादि ॥ विपकालकूटगरलहालाहलकाकोला. पुनपुसका. । मधुरस्य बाहुलकात् क्लीबत्वम् ॥ बोल औषधविशेषस्तन्नाम,

गन्धरस । प्राण॰। इत्यादि ॥ रथनाम, पताकी । स्यन्दनः । पुनपुसकोऽयमिति गौडशेषः। रथः पुस्त्री॥ अशनिनाम, पवि॰। इत्यादि॥ अशनिः पुस्त्री। वज्र कुलिशौ पुंक्लीबौ। भिदुर बाहुलकात क्लीबम् ॥२॥

श्वेतप्लवात्ममुरजासिकफाभ्रपङ्क-
मन्थत्विषां जलधिशेवधिदेहभाजाम्॥
मानद्रुमाद्रिविषयाशुगशोणमास-
धान्याध्वराग्निमरुतां सभिदां तु नाम॥३॥

श्वेतनाम, श्वेत॰। कपर्दः॥ प्लवनाम, कोलः। भेल॰। उडुपस्तु पुंक्लीब।आत्मनाम, जीवः। पुद्गल॰।क्षेत्रज्ञ।प्रधाने स्वाश्रयलिङ्गता। पुरुषः। इत्यादि॥ मुरजो मर्दलस्तन्नाम, मृदङ्ग॰। मुरजभेदोऽपि। मुरजः॥ असिनाम, निस्त्रिंशः। खड्ग॰। ऋष्टेस्तु पुंस्त्रीत्वम्॥ कफ॰।श्लेष्मा।खेटस्तु पुंक्लीब॰। अभ्र मेघ॰। अभ्रस्तु पुंक्लीबः॥ पङ्को निषद्वरः। पङ्कजम्बालौ पुंक्लीबौ॥ मन्थ॰ मन्थानः॥ त्विट्

कान्ति । अशु । अय रवावपि । अमीपु' । मूर्ध-न्योपान्त्योऽयम् । मयूरः । अय भाशो ज्वालयोरपि बाहुलकात्पुसि ॥ रुचित्विट्द्युतिदीधतय स्त्रीलिङ्गा । रोचि' शोचिपी तु द्विस्वरसन्तत्वात् क्लीबे । गोमरीचिप्रश्रयस्तु पुस्त्रीलिङ्गा । रश्मि. । अय रज्जौ स्त्रियाम् । जलधि' । अर्णव । समुद्र' । महाकच्छ । पश्चिमाशापतौ तु देहिनामत्वात्पुसि । तत्प्रभेदनाम, क्षीरोद' । लवणोद. । इत्यादि ॥ शेवधि । निधि । तत्प्रभेद' । 'महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' १ । पद्मस्य त्विभनिन्दौ । नपुसकत्वम् ॥ देही । जन्तु । जन्मी । जन्मशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । जन्तु पुनपुसक' । तत्प्रभेद । ब्राह्मण । क्षत्रिय । वैश्य । शूद्र । इत्यादि ॥ देव । सुर. । इत्यादि ॥ तत्प्रभेद । इन्द्र । चन्द्र. । इत्यादि ॥ माननाम, तूल. । कुडव प्रस्थ पुनपुसक । आढकस्तु त्रिलिङ्ग ॥ द्रुमनाम, अह्रिप । वनस्पति ॥ विषयनाम, विषय इन्द्रिय-

ग्राह्यो गन्धशब्दस्पर्शादि. । देशश्च । तुबररावकषाय कोलाहलनीलाना पुंक्लीबत्वम् । रूपस्य तु नपुंसकत्वम् ॥ आशुगनाम, पतत्त्रिः । शरबाणकाण्डाः पुनपुसका. । इषुस्त्रिलिङ्ग. ॥ धान्यनाम, व्रीहिः । स्तम्बकारि. । धान्यसीत्यशस्याना सयुक्तयान्तत्वेन नपुसकत्वम् । मापाणू पुंनपुसकौ । आढकीप्रियङ्गू स्त्री । मसूर. स्त्रीपुस. । शण नपुसकम् ॥ अध्वरनाम, अध्वर. । मखः । यज्ञ' । वितानवाजपेयराजसूयाना यज्ञविशेषाणा पुनपुसकत्वम् । बर्हि सत्रयोस्तु नपुसकत्वम् ॥ अग्निनाम, भास्करः । आशुशुक्षणि' । अयमण्यन्तोऽपि बाहुलकात्पुसि ॥ मरुन्नाम, वात । समानस्तु पुनपुसक ॥ ३ ॥

वर्होऽच्छदेऽहिर्वप्रे व्रीह्यग्न्योर्हायनबर्हिषौ ॥ मस्तु' सक्तौ स्फटिकेऽच्छो नीलामित्रौ मणीनयो' ॥ ४ ॥

छद' पर्ण पिच्छ च । ततोऽन्यस्मिन्बर्हः पुसि । बर्ह' परिवार' । तयोस्तु पुनपुसक ॥ वप्रे केदारेऽहि

पुंसि । सर्वे तु पुम्भी। हायनवर्हिषौ व्रीहाग्नौ च पुंसि। यर्परदस्योश्च भेदे पुनपुंसकौ। वर्हिषोऽग्निनामत्वादेवसिद्धे द्विस्वरसन्तक्लीवत्वबाधनार्थम्॥ सक्तौ धानाविकारे मस्तु। अन्यत्र तु स्त्वन्तत्वात् क्लीवत्वम्। स्फटिकेऽच्छ'। अयमव्ययमाभिमुख्येऽप्यस्ति॥ मणौ रत्ने इने सूर्ये क्रमेण नीलमित्रौ पुंसि। नीलान्तत्वान्महीनीलोऽपि। मित्रस्य देहिनामत्वादेव सिद्धे नियमार्थं, तेन सुहृदि सयुक्तरान्तत्वेन क्लीवत्वम्॥४॥

कोणेऽस्रश्चपके कोशस्तलस्तालचपेटयोः॥ अनातोद्ये घनो भूम्नि दारप्राणासुवल्वजाः॥ ५॥

कोणेऽस्र पुंसि। कोण। अस्र। अन्यत्रेदमस्र रुधिरम्। संयुक्तरान्तत्वान्नपुंसकत्वम्। केशे तु तन्नामत्वादेव पुंस्त्वम्॥ चपके कोशः पुंसि। कोशश्चपक। अत्याकारे शम्बाया च त्रिषु। भाण्डागारादौ तु पुनपुंसकः॥ तालो वृक्षविशेषो वितस्तिश्च तयो·

श्वपेटे च तलः पुंसि । तलान्तत्वात्तलोऽपि चपेटे ॥ आतोद्यमुपलक्षण नृत्यस्य । आतोद्यान्मध्यमनृत्ता-द्वान्यत्र घन पुसि ॥ दारा॰ कलत्रम् । प्राणा असवो जीवित च । असव॰ प्राणाः । वल्वजा उपलाख्यस्तृणभेद॰ । एते पुलिङ्गा , भूम्नि बहुत्व एव । कचिदेषामेकत्वमपि । असुसाहचर्याच्चद्वाचिन एव प्राणस्य बहुत्वम् । पुस्त्व तु णान्तत्वादेव सिद्धम् ॥५॥

कान्तश्चन्द्रार्कनामायःपरो यानार्थतोयुगः॥
यश्च स्यादसमाहारे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति ६

चन्द्रार्कनामभ्योऽय॰शब्दाच्च पर कान्तो यानार्थ-वाचिन परो युगश्च पुंलिङ्ग । चन्द्रकान्त । सूर्य-कान्त॰ । अयस्कान्तः । लोहाकर्षण॰ । (यूपयुग्मयोरपि) यानयुग॰ । शकटयुग॰ ॥ यश्चासमाहारे इतरेतरयोगे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति स पुसि । अश्वश्च वडवाचेमा॰ वश्ववडवौ । द्विवचनमतन्त्रम् । तेनेमेऽश्ववडवाः । अश्ववडवान् पश्य । 'अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरा.'

पुंसि । सर्पे तु पुस्त्री। हायनबर्हिषौ व्रीहावग्नौ च पुसि। वर्षरश्म्योश्च भेदे पुनपुसकौ। बर्हिषोऽग्निनामत्वादेवसिद्धे द्विस्वरसन्तक्लीबत्वबाधनार्थम् ॥ सक्तौ धानाविकारे मस्तु। अन्यत्र तु स्त्वन्तत्वात् क्लीवत्वम्। स्फटिकेऽच्छ ।अयमव्ययमाभिमुख्येऽप्यस्ति ॥ मणौ रत्ने इने सूर्ये क्रमेण नीलमित्रौ पुसि । नीलान्तत्वान्मही नीलोऽपि। मित्रस्य देहिनामत्वादेव सिद्धे नियमार्थ, तेन सुहृदि सयुक्तरान्तत्वेन क्लीबत्वम्॥४॥

कोणोऽस्त्रश्चषके कोशस्तलस्तालच-पेटयो ॥ अनातोद्ये घनो भूम्नि दारप्राणासुवल्वजाः ॥ ५ ॥

कोणेऽस्त्र. पुसि। कोण'।अस्त्र । अन्यत्रेदमस्त्र रुधिरम्। सयुक्तरान्तत्वान्नपुसकत्वम्। केशे तु तन्नामत्वादेव पुस्त्वम् ॥ चपके कोश पुसि। कोशश्चपक. । मत्याकारे शम्बाया च त्रिपु। भाण्डागारादौ तु पुनपुसक'॥ तालो वृक्षविशेषो वितस्तिश्च तयो·

श्चपेटे च तलः पुंसि । तलान्तत्वात्प्रतलोऽपि चपेटे ॥
आतोद्यमुपलक्षणं नृत्यस्य । आतोद्यान्मध्यमनृत्ता-
द्यान्यत्र घनः पुंसि ॥ दाराः कलत्रम् । प्राणा
असवो जीवितं च । असवः प्राणाः । बल्वजा
उपलाख्यस्तृणभेदः । एते पुलिङ्गाः भूम्नि बहुत्व एव ।
कश्चिदेषामेकत्वमपि । असुसाहचर्याद्वह्वाचिन एव
प्राणस्य बहुत्वम् । पुस्त्वं तु णान्तत्वादेव सिद्धम् ॥५॥

कान्तश्चन्द्रार्कनामायःपरो घानार्यतोयुगः ॥
यश्च स्यादसमाहारे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति ६

चन्द्रार्कनामभ्योऽयःशब्दाच्च परः कान्तो घानार्थ-
वाचिनः परो युगश्च पुंलिङ्गः । चन्द्रकान्तः । सूर्य-
कान्तः । अयस्कान्तः । लोहाकर्षकः (उभयोरपि)
घानयुगः । शकटयुगः ॥ यश्चासमाहारे इतरेतरयोगे
द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति स पुंसि । अश्वश्च वडवा च
अश्ववडवौ । द्विवचनमतन्त्रम् । वडवाश्वेना-
श्ववडवान् पश्य । अश्ववडवैः

इति निर्देशाद्ध्रस्वत्वम् । असमाहार इति किम् । अश्ववडवम् । द्वन्द्व इति किम् । अश्वो वडवाऽस्याश्ववडवमुन्मुग्ध कुलम् । अश्ववडवा स्त्री । द्वन्द्वस्यापरवल्लिङ्गत्वप्राप्तौ वचनम् ॥ ६ ॥

वाकोत्तरा नक्तकरल्लकाङ्का,
न्युङ्खोत्तरासङ्गतरङ्गरङ्गा ॥
परागपूगौ मृगमस्तुलुङ्ग-
कुडङ्गकालिङ्गतमङ्गमङ्गा ॥७॥

अत पर स्वरान्तक्रमेण शब्दा उदाह्रियन्ते । तत्र स्वरान्तेषु ककारोपान्त्यादिक्रमेणाकारान्ता उदाह्रियन्ते ॥ वाकोत्तरपदा नक्तकादयश्च शब्दा पुलिङ्गा अनूच्यत इति अनुवाक ऋग्यजु समूहात्मक वचनम् । घञन्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वचन 'भाव एव पुस्त्वमिति' तेन वङ्क काष्ठमित्यादौ भावादन्यत्र घञन्तस्याश्रयलिङ्गता । अथवा, अनुगतो वाकोऽनेन तदनुवाक इति अन्यपदार्थत्वेऽपि पुस्त्वा·

र्थम्। नक्तको गलनम्॥ रल्लकः पक्ष्मकम्बलः॥ अङ्कः समीपम्। नक्तकरल्लकयोर्वस्त्रनामत्वेनाङ्कस्यान्तिकनामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम्॥ न्युङ्खाः षडोङ्काराः। सम्यग्मनोज्ञे त्वाश्रयलिङ्गः॥ उत्तरासङ्गः वैकक्ष्यम्। तद्वाची अर्थप्राधान्यात्कम्बलोऽपि॥ तरङ्गः ऊर्मिः। रङ्गो नर्तनभूमिः॥ परागो धूल्यादिः॥ पूग क्रमुकः सङ्घोऽपि। अयं क्लीबोऽपीति कश्चित्॥ सृगो भिन्दिपालाख्य शस्त्रविशेषाऽर्थप्रधान्याद्भिन्दपालोऽपि॥ मस्तुलुङ्गो मस्तिष्कः। कुडङ्गो वृक्षगहनम्॥ कालिङ्ग कालिङ्गिनी तत्फलं च। चिर्भट्या वल्लिनामत्वादेव स्त्रीत्वम्। वल्लिनामत्वेन स्त्रीत्वे फलनामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम्। तमङ्ग इन्द्रकोशः॥ मङ्गो धर्मो नौ शिरश्च॥७॥

वेगसमुद्गावपाङ्गवर्गौ घार्घा
मञ्चसपुञ्छापिच्छगच्छाः॥
वाजौजकिलिञ्जपुञ्जमुञ्जा

इति निर्देशाद्ध्रस्वत्वम् । असमाहार इति किम् । अश्ववडवम् । द्वन्द्व इति किम् । अश्वो वडवाऽस्याश्ववडवमुन्मुग्ध कुलम् । अश्ववडवा स्त्री । द्वन्द्वस्यापरवल्लिङ्गत्वप्राप्तौ वचनम् ॥ ६ ॥

वाकोत्तरा नक्तकरङ्ककाङ्का,
न्युङ्खोत्तरासङ्गतरङ्गरङ्गा ॥
परागपूगौ सृगमस्तुलुङ्ग-
कुडङ्ककालिङ्गतमङ्गमङ्गा. ॥७॥

अत परं स्वरान्तक्रमेण शब्दा उदाह्रियन्ते । तत्र स्वरान्तेषु ककारोपान्त्यादिक्रमेणाकारान्ता उदाह्रियन्ते ॥ वाकोत्तरपदा नक्तकादयश्च शब्दा पुलिङ्गा अनूच्यत इति अनुवाक ऋग्यजु समूहात्मक वचनम् । घञन्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वचन 'भाव एव पुस्त्वमिति' तेन वङ्क काष्ठमित्यादौ भावादन्यत्र घञन्तस्याश्रयलिङ्गता । अथवा, अनुगतो वाकोऽनेन तदनुवाक इति अन्यपदार्थत्वेऽपि पुस्त्वा-

र्थम् । नक्तको गलनम् ॥ रल्लकः पक्ष्मकम्बल॰ ॥ अङ्कः समीपम् । नक्तकरल्लकयोर्वस्त्रनामत्वेनाङ्कस्यान्तिकनामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ न्युङ्खा षडोङ्काराः सम्यग्मनोज्ञे त्वाश्रयलिङ्गः ॥ उत्तरासङ्ग॰ वैकक्ष्यम् । तद्वाची अर्थप्राधान्यात्कम्बलोऽपि ॥ तरङ्ग॰ ऊर्मि॰। रङ्गो नर्तनभूमि॰ ॥ परागो धूल्यादि॰ ॥ पूग॰ क्रमुक॰ सङ्घोऽपि । अथ क्लीबोऽपीति कश्चित् ॥ सृगो भिन्दिपालाख्य शस्त्रविशेषोऽर्थप्रधान्याद्भिन्दपालोऽपि ॥ मस्तुलुङ्गो मस्तिष्क॰ । कुडङ्गो वृक्षगहनम् ॥ कालिङ्ग कालिङ्गिनी तत्फलं च । चिर्भट्या वल्लिनामत्वादेव स्त्रीत्वम् । वल्लिनामत्वेन स्त्रीत्वे फलनामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् । तमङ्ग इन्द्रकोश॰ ॥ मङ्गो धर्मो नौ॰ शिरश्च ॥७॥

वेगसमुद्गावपाङ्गवर्गौ घार्घा
मञ्चसपुच्छापिच्छगच्छा॰ ॥
वाजोजकिलिञ्जपुञ्जमुञ्जा

अवट· पट्टहठप्रकोष्ठकोष्ठाः ॥ ८ ॥

वेगो रय किम्पाकफल प्रवाहो मूत्रादिप्रवृत्तिश्च॥ समुद्ग सपुट ॥ अपाङ्गो नेत्रान्तस्तिलकश्च ॥ वर्ग सघात ॥ ओघ समूहादि ॥ अर्घो मूल्य पूजा-विशेषश्च ॥ वेगनर्गरङ्गौघार्घाणामौणादिकगान्ताना समुद्गस्य च डान्तस्य ग्रहणम् । घञन्तत्वे तु सिद्ध-मेव ॥ मञ्चो राजासनम् । पुच्छ पश्चाद्भाग. । लाङ्गूले तु पुनपुसक ॥ पिच्छ लाङ्गूलम् । गच्छो ऽभिमतसख्यावसानम् ॥ वाज पिच्छम् ॥ ओजो विपमसख्या। किलिञ्ज कट । मुञ्ज शरेपीका । अवटो रन्ध्रम् ॥ पट्ट पेषणपाषाण पीठ च । ललाटभूपाया बाहुलकत्वात् स्त्रीत्वे पट्टी ॥ हठः बलात्कार वारिपर्णी च ॥ प्रकोष्ठ कूर्परादध ॥ कोष्ठ. कुक्षिगृहयोरन्तरालम्, आत्मीयश्च ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठगण्डौ लगुडप्रगण्ड-करण्डकूष्माण्डगुडाः शिखण्ड.॥

वरण्डरुण्डौ च पिचण्डनाडी-
व्रणौ गुणभ्रूणमलक्तकुन्तौ ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठोऽङ्गुलिविशेष ॥ अथ डान्ता दश ॥ गण्ड॰ पिटक॰ । लगुडो लोहमय शस्त्रम् ॥ प्रगण्ड॰ कूर्परांसयोर्मध्यम् ॥ करण्डो भाण्डविशेषः ॥ कूष्माण्ड॰ कर्कारु॰ भ्रूणश्च ॥ गुडो गोलक॰ ॥ शिखण्डश्चूडा ॥ वरण्डोऽन्तरावेदौ ॥ रुण्ड कबन्ध॰ । रुण्डान्तत्वाद्वारुण्डः सेकपात्रम् ॥ पिचण्ड उदरम् ॥ णान्तास्त्रय॰ ॥ नाडीव्रणो रोगविशेष॰ । व्रणस्य पुनपुसकत्वेन तत्पुरुषेण परवल्लिङ्गताप्राप्तौ वचनम् ॥ गुणः पटः । भ्रूणो गर्भिणी स्त्री शिशुश्च । गुणस्याशुकनामत्वेन नपुसकत्वे भ्रूणस्य तु योनिमन्नामत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते पाठ॰ । अथ तान्ता॰ सप्त ॥ अलक्तो यावक॰ ॥ कुन्त॰ प्रास॰ । अर्थप्राधान्यात् शलपराचदीर्घायुधा अपि ॥ ९ ॥

पोत॰ पिष्टातः पृषतश्चोत्पातव्रात॰-

वर्धकपर्दौ ॥ वुद्बुदगदमगदो मकरन्दो जनपदगन्धस्कन्धमगाधः ॥ १० ॥

पोत प्रवहण शिशुश्च ॥ पिष्टात पटवासक ॥ पृपता बिन्दव । प्रायेण बहुवचनान्तोऽयम् । मृगवाचिनस्तु देहिनामत्वादेव पुस्त्वम् । उत्पात, उपसर्ग ॥ व्रात समूह. ॥ अथ थान्त ।'अर्थे प्रकारे विपये चित्तकारणवस्तुपु' । अभिधेयेऽपि शब्दानाम्' । धननामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ' ॥ अथ दान्ता पट् । कपर्दो हरजटाबन्ध । वराटवाचिनस्तु तन्नामत्वादेव सिद्ध पुस्त्वम् ॥ बुद्बुद जलादिसस्थानविशेष ॥ गदो व्याधि विष्णोरनुजश्च । अगद औषधम् । मकरन्द पुष्परस । अर्थप्राधान्यान्मरन्द इति ॥ जनपदो जनसमूहो विपय. करदश्च कुटुम्बी ॥ अगदजनपदयोर्भेपजनामपदान्तत्वाभ्या नपुसकत्वे प्राप्ते पाठ' ॥ अथ धान्ता. ॥ 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो ' ॥

स्कन्धः 'प्रकाण्डेऽशे नृपे स्कन्धः काये व्यूहसमूहयोः' ॥ अगाधः विरलम् । बिलनामत्वादेव क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ विर छन्द. ॥ १० ॥

अर्धसुदर्शनदेवनमह्ना-
भिजनजनाः परिघातनफेनौ ॥
पूपापूपौ सूपकलापौ
रेफः शोफः स्तम्बनितम्बौ ॥ ११ ॥

अर्धः खण्डम् । ग्रामार्धः । अर्धः पटी । अर्धे नगरम् । समांशे तु क्लीबत्वस्य वक्ष्यमाणतया विषमांशवृत्तिरिहार्धशब्दः ॥ अथ नान्ता सप्त ॥ सुदर्शनः विष्णुचक्रं शक्रपुरं च । मेरुजम्ब्वा स्त्रीपुंसलिङ्ग ॥ देवन अक्षः। क्रीडाविहारविजिगीषासु नान्तत्वान्नपुंसकत्वमेव ॥ अह्न इति 'सख्यात'—इति 'सर्वांश'—इति च कृतसमासान्तो ऽह्न्शब्दः । सख्याताह्नः । सर्वमहः सर्वाह्णः । पूर्वमह्न. पूर्वाह्णः । एवं सायाह्न. । प्रारम्भो मध्य

चाह्न प्राह्न मध्याह्न ॥ अपराह्नस्तु पुंक्लीव ।परव-
लिङ्गतापवादोऽह्नस्य पाठ ॥ अभिजन कुले ख्यातात्र-
भिजनो जन्मभूम्या कुलध्वजौ॥ जनः लोक ॥
परिघातनः अयोनद्धो लगुड ॥ फेन डिण्डीर ।
अर्थप्राधान्यादब्धिकफ इत्यपि ॥ अथ पान्ताश्च-
त्वार. ॥ पूपोऽपूपश्च गुणभेद ।सूप. मुद्गादि-
विकार ।सूपकारे देहिनामत्वादेव सिद्धम् । अर्थ-
प्राधान्यत्सूद इत्यपि । पूपादीना नपुसकत्वे प्राप्ते-
ऽस्य पाठ ॥ 'कलाप सहतौ बर्हे काञ्च्या भूषण-
तूणयो' ॥ पिच्छनामत्वान्नपुसकत्वेऽस्य पाठ ॥
अथ फान्तौ । रेफोऽवधम् । वर्णविशेषे तु विषय-
नामत्वेनैन पुस्त्वम् ॥ शोफः श्वयथु ॥ अथ
बान्ता ४ ॥ स्तम्ब आलान व्रीह्यादीनां प्रकाण्ड-
विशेषश्च । तत्र चार्थप्राधान्याद् गुच्छोऽपि ॥
नितम्ब 'स्त्रिया' पश्चात्कटौ सानौ नितम्ब' कटि-
रोधसो ॥ ११ ॥

शम्बाम्बौ पाञ्चजन्यातिष्यौ

पुष्यः सिचयनिकाय्यरात्रवृत्राः ॥
मन्त्रामित्रौ कटप्रपुण्ड्राराः
कल्लोलोल्लौ च खल्लतल्लौ ॥ १२ ॥

शम्यः मुसलाग्रस्थो लोहमण्डलकः। अशनौ तु तन्नामत्वादेव पुस्त्वम् ॥ अम्य. स्तरकादीनाम्॥ अथ यान्ताः॥ पाञ्चजन्यो विष्णो. शङ्ख' पोटगलश्च ॥ तिष्य' पुष्यश्च कलियुगम्। नक्षत्रे बहुल नक्षत्रेत्यनेन मासविशेषे तु मासनामत्वादेव पुस्त्वम् ॥ सिचयो वस्त्रम्। अंशुकनामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ निकाय्यो निवास' ॥ अथ रान्ता. ॥ रात्र इति कृतसमासान्त. 'संख्यातैक'—इति 'ऋक्साम'—इति च रात्रिशब्द'। पुण्या रात्रि. पुण्यरात्रः। वर्षारात्र.। दीर्घरात्र.। चिररात्रः। पूर्वरात्र.। अपररात्रः। अर्धरात्र.। अहोरात्राविमौ। एकात्समाहारे च पुंक्लीब.। परवल्लिङ्गतापवादोऽस्य पाठः ॥ वृत्रोऽन्धकार' रिपुश्च॥

मन्त्र ऋगादिलक्षण ॥ अमित्रो वैरी । अरिनाम त्वादेव सिद्धे सयुक्तरान्तत्वात् क्लीबत्वबाधनार्थं वचनम् ॥ कटप्र समूह । 'पुण्ड्रो दैत्यविशेषेक्षु-भेदयोरतिमुक्तके' ॥ आर आरकूट ॥ द्रवनाम-त्वात् क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ । अत लान्ता २६ कल्लोलस्तरङ्ग । अथप्राधान्यादुल्लोलोऽपि । उल्ल सूरणः ॥ ग्वल्ल कृतौ हस्तपादावमर्दनाख्यरुजि च ॥ तल्लस्तडाग ॥ १२ ॥

कण्डोलपोटगलपुद्गलकालवाला-
वेला गलो जगलहिङ्गुलगोलफाला ॥
स्याद्देवलो वहुलतण्डुलपत्रपालवातूल-
तालजङ्गुला भ्रमलो निचोल ॥१३॥

कण्डोल. पिटकाख्य भाजनम् ॥ पोटगल काश नडश्च । पुद्गल परमाणु देहश्च । कालो मृत्यु । वालोऽश्वकरिवालधि । त्रुटौ तु बाहुल-कात् स्त्रियाम् ॥ आवेलश्चर्वितताम्बूलम् ॥ गल

सर्जरसः ॥ अर्थप्राधान्यात् कलकल इत्यपि । कण्ठे तु तन्नामत्वादेव पुस्त्वम् ॥ द्रवनामत्वात् । क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ जगलः पिष्टमद्यम् ॥ हिङ्गुल दारदम् ॥ गोलः सर्वतोवृत्तः बालक्रीडनकाष्टे स्त्रीपत्राञ्जनादौ क्लीब. । यस्तु गोल एव गोलके इति स्वार्थिकप्रत्ययान्तो मृते भर्तरि जारजस्य वाचक' स आश्रयलिङ्ग ॥ फालः कुशी । देवल' देवायतनम् ॥ बहुल कृष्णपक्ष' ॥ तण्डुल' धान्यसार. विडङ्ग च ॥ पत्रपाल. दीर्घछुरी ॥ वातूल वातसमूह' । वातासहे । चोन्मत्ते चाश्रयलिङ्ग ॥ ताल' गीतकालक्रियामानकरतलादौ । जडुलो देहे कृष्णं लक्ष्म ॥ भृमलो रोगविशेष' ॥ निचोल निचुलकम्। उपसर्गस्यातन्त्रत्वात चोलः स्त्रीणा कूर्पासकश्चोलः ॥ १३ ॥

कामलकुद्दालावयवस्वाः स्ववरौरवयावा. शिवदावौ ॥ माधवपणवादीन-

कुशोड्डीशपुरोडाशवृषकुल्मासनि-
ष्कुहा ॥ अहनिर्यूहकलहाः पत्नराशि-
वराश्यृषिः ॥ १५ ॥

कुशः योक्त्रम् द्वीपश्च ॥ उड्डीशो ग्रन्थविशेषः। हरे तु देहिनामत्वात्पुस्त्वम् ॥ 'पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्या पिष्टकस्य च ॥ रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च पुस्यपि' ॥ अथ षान्तः ॥ वृषः गवादिः। व्रतिनामासन वृषी । अथ सान्तः ॥ कुल्मासः अर्धस्विन्नो माषादिः । अन्ननामत्वात् क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः । मूर्धन्योपान्त्योऽप्ययम् ॥ अथ हान्ताः ४॥ निष्कुहः कोटरम्। ये तु टान्तमाहुस्तन्मते टान्तत्वात्पुस्त्वम्॥ अह इति 'द्विगोः'-इति 'अह्न' इति च कृतसमासान्तोऽहन्शब्दः। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। त्र्यहः । पञ्चाहः । सप्ताहः । द्विगुरन्नेति स्त्रीनपुसकत्वे परमाह उत्तराह इत्यादौ परवल्लिङ्गताप्राप्तौ वचनम् । सुदिनैकाभ्या क्लीबत्वम्, पुण्या-

वहावध्रुवकोटीशांशाः स्पशवंशौ ॥१४॥

कामलो 'मरौ रोगेऽवतसे ना कामलस्त्रिषु कामुके' ॥ कुद्दालः खनित्रविशेषः॥ अथ वान्ता १२। अवयवः अङ्गम् ॥ स्वः आत्मा स्वभावः ज्ञातिश्च। अर्थे तु पुक्लीबः। आत्मीये तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गः ॥ स्रुवः स्रुग्भेदः ॥ रौरवो नरकभेदः ॥ यावः अलक्तकः। शिवो वेदादिः ॥ दावोऽरण्यम्। वह्निविशेषे तु पुंस्त्वं सिद्धमेव। अर्थप्राधाद्दवइत्यपि 'कानने वनवह्नौ च स्यादावो दववन्नरि'॥ माधवो मधुमिश्रः आसवः। स्वार्थिके के माधवकः। माघे मासभेदे मधौ विष्णौ च सिद्धमेव पुंस्त्वम्। स्त्रियामपीति कश्चित्। पणवः पटहः ॥ आदीनवो दोषः परिक्लिष्टः दुरन्तश्च॥ हावः भावसूचकः ॥ ध्रुवः आतौ शिवे शङ्कौ इत्यादि ॥ अथ शान्ता ७ ॥ कोटीशो लोष्टभेदनः। अर्थप्राधान्यात्कोटिशोऽपि॥ अंशः भागः ॥ स्पशः सपरायः प्रणिधिश्च ॥ 'वंशो वर्गे कुले वेणौ पृष्ठस्यावयवेऽपि च'॥१४॥

कुशोड्डीशपुरोडाशवृषकुल्मासनि-
ष्कुहाः ॥ अहनिर्यूहकलहाः पत्तराशि-
वराश्यूषिः ॥ १५ ॥

कुशः योक्त्रम् द्वीपश्च ॥ उड्डीशो ग्रन्थविशेषः। हृरे तु देहिनामत्वात्पुस्त्वम् ॥ 'पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्या पिष्टकस्य च ॥ रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च पुस्यपि' ॥ अथ पान्तः ॥ वृषः गवादिः। व्रतिनामासन वृषी । अथ सान्तः ॥ कुल्मासः अर्धस्विन्नो मापादिः । अन्ननामत्वात् क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः । मूर्धन्योपान्त्योऽप्ययम् ॥ अथ हान्ताः ४॥ निष्कुहः कोटरम्। ये तु टान्तमाहुस्तन्मते टान्तत्वात्पुस्त्वम्॥ अह इति 'द्विगोः'-इति 'अह्नः' इति च कृतसमासान्तोऽहन्शब्दः। द्वयोरह्नो समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः । पञ्चाहः । सप्ताहः । द्विगुरत्नेति स्त्रीनपुसकत्वे परमाह उत्तराह इत्यादौ परवल्लिङ्गताप्राप्तौ वचनम । सुदिनैकाभ्या क्लीबत्वम.

हस्य तु पुनपुंसकत्वम् ॥ निर्यूह' शेखरे नागदन्ते निर्यासेऽपि ॥ कलह ग्वङ्गकोशे भण्डने च ॥ अथ क्षान्त । पक्ष पिच्छम् । युद्धपिच्छनामत्वा- त्क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् । प्रतिज्ञार्थादौ च पक्षस्य पान्तत्वादेव पुंस्त्वम् ॥ अथेकारान्ता राशिर्मेषादिः पुञ्जश्च ॥ वराशिः स्थूलशाट. ॥ वस्त्रनामत्वात् क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ' ॥ ऋषिर्वेदविशिष्टादौ ॥१५॥

दुन्दुभिर्वमतिवृष्णिपाण्यविज्ञाति-
रालिकलयोऽञ्जलिर्घृणि' ॥
अग्निवह्निकृमयोऽहिदीदिविग्रन्थि-
कुक्षितटतयोऽर्दनिर्ध्वनि ॥ १६ ॥

दुन्दुभिर्भेरीविशेषे । दैत्ये तु सिद्धमेव । अक्षे स्त्रीत्वम् ॥ वमतिर्वान्ति ॥ वृष्णि कुलविशेषः मेषश्च ॥ पाणि हस्त ॥ अवि मूषककम्बल' ॥ ज्ञाति स्वजन ॥ रालि कलह ॥ कलिः अन्त्य- युगम् । अञ्जलि. पाणिपुट' ॥ घृणिरभीशु. ॥

अग्नि॰ कृशानुः ॥ वह्नि॰ स एव ॥ कृमिः कीटः । अर्थप्राधान्यात् क्रिमिरपि ॥ अह्नि॰ पाद॰ ॥ अर्थप्राधान्यादङ्घ्रिरपि ॥ दीदिविः ओदनम् । अथप्राधान्यात् कुरुश्च ॥ ग्रन्थिः रज्ज्वादिवेष्टनबन्धः ॥ कुक्षिर्जठरम् ॥ दृतिश्चर्मचर्मप्रसेवकश्च ॥ अर्दनि॰ अग्नि ॥ ध्वनिः प्रतीयमानोऽर्थः । वृष्णिघृण्योर्ण्यन्तत्वात् अग्निवह्न्योश्च न्यन्तत्वात् अर्दनेरन्यन्तत्वात् कृमेर्म्यन्तत्वात् पाणिकुक्ष्यह्नीणा प्राण्यङ्गवाचीदन्तत्वात् स्त्रीत्वे दीदिवेरन्ननामत्वाद्गालेश्च युग्नामत्वात्क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ १६ ॥

गिरिशिश्रुजायुकर्प्वो हाहाहूहूश्च नन्नहूर्गर्मुत् ॥ पादश्मानावात्मा पाप्मस्थेमौष्मयक्ष्माणः ॥ १७ ॥

इति पुंलिङ्गं समाप्तम् ॥

गिरि कन्दुक॰ ॥ शिश्रु॰ श्रोत्रम् ॥ जायुरौषधम् । कर्पू॰ करापाग्नि॰ ॥ हाहाहूहूरित्यखण्ड नाम देव-

गायनवाचि । केचित् खण्डयन्ति । अव्ययत्वादलिङ्गाविति केचित् । गन्धर्वौ च हाहा हूहूरिति तु लक्ष्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादर्थप्राधान्याद्वा निर्देशस्य तदपि सगृहीतम् । देहिनामत्वादेव पुंस्त्वसिद्धौ विमतिज्ञापनार्थम् हूहूरित्यस्य कृत इति स्त्रीत्वबाधनार्थम् ॥ नमहूर्मोपटलिन्यादिबीजम् । अर्थप्राधान्यान्नग्नहुरित्यपि ॥ नमान् ह्वयतीति व्युत्पत्तिप्राधान्ये स्वाश्रयलिङ्गता ॥ अथ व्यञ्जनान्ता ८ ॥ गर्मुत् सुवर्णम् सरघा च । द्रवनामत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ पाद् चरण । अदन्तोऽप्ययम् ॥ अश्मा पाषाण ॥ उपलक्षणत्वाद्धेमलोऽपि ॥ आत्मा शरीर स्वभावश्च ॥ पाप्मा पाप रोगश्च ॥ स्थेमा स्थैर्यम् ॥ इमन्नन्तत्वादेव सिद्धे द्विस्वर मन्नकर्तरि इति क्लीबत्वबाधनार्थमस्य पठ ॥ ऊष्मा सन्ताप समुद्धिश्च ॥ यक्ष्मा क्षयरोग । तदन्तत्वाद्राजयक्ष्मापि । अश्मादीना-

मन्नन्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् । एव शेषेष्वपि लिङ्गेषु स्वरव्यञ्जनान्तक्रमो ज्ञेयः ॥ १७ ॥

इति पुलिङ्गस्यावचूरिः ।

अथ स्त्रीलिङ्गः ।

स्त्रीलिङ्गं योनिमद्वम्रीसेनावल्लितडिन्निशाम् ॥ वीचितन्द्राऽवटुग्रीवाजिह्वाशस्त्रीदयादिशाम् ॥ १ ॥

नामेति स्मर्यते। योनिमदादीनां नाम स्त्रीलिङ्ग भवति । पुरुषी । स्त्री । रामा। वामा। हस्तिनी । वशा । वृषी । अश्वा । मकरी मत्सी । मयूरी । इत्यादि ॥ वम्रीनाम उपदेहिका इत्यादि । सेनानाम।चमू ।पृतना। वाहिनी। इत्यादि। वल्लिनाम। लता । प्रतानिनी । वल्लरी । इत्यादि । वल्ली । अजमोदायां तु अस्य बाहुलकात् स्त्रीत्वम् ॥ तडिन्नाम । शम्बा । चपला । चरा। इत्यादि । निशा-

वचा शतपर्विका ॥ गोलोमी । जीवा षड्ग्रन्था । उग्रगन्धा इत्यादि । लाला सृणीका॥ शिम्बा बीजकोशी ॥ कृष्णा कृष्णजीरक राजिका च । पिप्पल्या वह्निनामत्वात् सिद्धमेव ॥ उष्णिका यवागू ॥ श्री· । लक्ष्मी· । कमला । पद्मा । पद्मवासा । हरिप्रिया । क्षीरोदतनया । मा । रमा । इन्दिरा । इत्यादि ॥ सृक्का गन्धद्रव्यविशेष· । तन्नाम । मरुन्माला । पिशुना । सृक्का । देवीलता । इत्यादि ॥ पथ्यानाम । पथ्या । कटती । सुवर्णलता । ज्योतिष्का । इत्यादि । अतसीनाम । कृष्णप्रिया । चण्डिका । मसृणा । क्षुमा । उमा । इत्यादि ॥ धाय्यानाम । सामिधेनी ऋक् । इत्यादि ॥ सरघानाम । क्षुद्रा । मधुमक्षिका । इत्यादि ॥ रोचनेति गोरोचना वशरोचना च गृह्यते । तत्राद्यानाम । 'वन्दनीया तु रोचना । भूतघ्नी भूतनाशिनी' ॥ वशरोचना तु वाशी तु काक्षीरी तुका शुभा । इत्यादि । भूनाम । भू । भूमि । पृथ्वी । मही । इत्यादि ॥ ३ ॥

हरिद्रामांसिदूर्वाऽऽलूवलाकाकृष्ण-लागिराम्॥ इत्तु प्राण्यङ्गवाचि स्यादीदूदेकस्वरं कृत.॥ ४॥

हरिद्रा। पीतिका॥ मासिर्गन्धद्रव्यविशेषः॥ दूर्वा हरिताली॥ आलूः कर्करी, गलन्तिका च॥ बलाका पुंध्वजेऽपि स्त्रीत्वमेव। बलाका विसकण्टिका॥ कृष्णला गुञ्जा॥ गीर्वाक्॥ प्राण्यङ्गवाचि इकारान्त नाम स्त्रीलिङ्गम्॥ गोधिर्ललाटम्। कटि॰। पालि। इत्यादि। इदिति किम्। कर्ण.। प्राण्यङ्गवाचीति किम्। नाभिः क्षत्रियः। प्राण्यङ्गवाचिनस्तु स्त्रीपुंसत्वम्। चक्रपिण्डिकाया तु स्त्रीत्वम्॥ ईकारान्तमूकारान्त चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गम्॥ ह्री॰। प्रीः। श्री.। भ्रू। स्नू॰। द्रूः। जू॥ एकस्वरमिति किम्। स्वयंभूर्ब्रह्मा। नी. लूरित्यादौ तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गता॥ कृत्सम्बन्धिनौ यावीदूतौ तदन्त नाम स्त्रीलिङ्गम्। अनेकस्वरार्थ-

मारम्भः । लक्ष्मीः । ययी । पपी । इत्यादि । यवागूः । कुहूः । कच्छूः । अजू । तनूः । इत्यादि ॥ ४ ॥

पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे ॥ द्विगुरन्नाबन्तान्तो वाऽन्यस्तु सर्वो नपुंसकः ॥ ५ ॥

पात्रादिवर्जितमकारान्तमुत्तरपदं यस्य स द्विगुः समाहारे स्त्री ॥ पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली । पात्रादिवर्जित इति किम् । द्विपात्रम् । द्विमासम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । द्वित्रिचतुर्थ्यः परः पथः । त्रिपुरम् । इत्यादि । अदन्तेति किम् । पञ्चसमिति । त्रिगुप्ति । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । अन्त्ययोः स्त्रीपुंसत्वमपीत्येके ॥ उत्तरपदेति किम् । पञ्च गावः समाहृताः पञ्चगवम् । एवं दशगवम् । सप्तभूमम् । अत्र द्विगुरदन्तो नोत्तरपदम् । समाहार इति किम् । पञ्चग्रामप्रियः ॥ अन्नन्तमाबन्तं च

यदुत्तरपदं तदन्तो द्विगुर्वा स्त्री। पञ्चराजी। पञ्चराजम्। पञ्चमाली। पञ्चमालम्। त्रिसन्ध्यं तु क्लीबम्। अन्नन्तं चाबन्तं चोत्तरपदं न द्विगुरिति द्विरन्तग्रहणम्॥ उक्तस्त्रीत्वादन्यो द्विगुः समाहारे वर्तमानो नपुंसकम्। तेन पात्राद्युत्तरपदस्यानदन्तोत्तरपदस्य विकल्पितस्त्रीत्वस्य च पक्षे क्लीबत्वम्॥ ५॥

लिन्मिन्यनिण्यणिस्त्र्युक्ताः
क्वचित्तिगल्पह्रस्वे कप्॥
विंशत्याद्या शताद्द्वन्द्वे
सा चैक्ये द्वन्द्वमेययोः॥ ६॥

लिप्रत्ययान्तं मि–नि–अनि–अणिप्रत्ययान्तं स्त्रियामुक्ताः स्त्र्युक्ताः क्तिः क्यप् शः यः अः अङ् अनः क्विप् ञः अनिः इञ् णकश्च इत्येतदन्तं च नाम स्त्रीलिङ्गं स्यात्। लिः। गवां समूहो गोत्रा। एवं रथकट्यातृण्याजनतादयोऽपि।

मारम्भः । लक्ष्मी. । ययी । पपी॰ । इत्यादि । यवागू । कुकूः । कच्छू. । अजू॰ । तनू । इत्यादि ॥ ४ ॥

पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे ॥ द्विगुरन्नावन्तान्तो वाऽन्यस्तु सर्वो नपुंसक. ॥ ५ ॥

पात्रादिवर्जितमकारान्तमुत्तरपद यस्य स द्विगु समाहारे स्त्री ॥ पञ्चाना पूलानां समाहारः पञ्च॰ पूली । पात्रादिवर्जित इति किम् । ' द्विपात्रम् । द्विमासम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । द्वित्रिचतुर्भ्य पर. पथ. । त्रिपुरम् । इत्यादि । अदन्तेति किम्। पञ्चसमिति । त्रिगुप्ति । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । अन्त्ययो स्त्रीपुसत्वमपीत्येके ॥ उत्तरपदेति किम् । पञ्च गाव समाहृता॰ पञ्चगवम् । एवं दशगवम् । सप्तभूमम् । अत्र द्विगुरदन्तो नोत्तरपदम् । समाहार इति किम् ॥ पञ्चाम्रप्रिय ॥ अन्नन्तमावन्त च

यदुत्तरपदं तदन्तो द्विगुर्वा स्त्री । पञ्चराजी । पञ्चराजम् । पञ्चमाली । पञ्चमालम् । त्रिसन्ध्यं तु क्लीबम् । अन्नन्त चावन्त चोत्तरपदं न द्विगुरिति द्विरन्तग्रहणम् ॥ उक्तस्त्रीत्वादन्यो द्विगुः समाहारे वर्तमानो नपुंसकम् । तेन पात्राद्युत्तरपदस्यानदन्तोत्तरपदस्य विकल्पितस्त्रीत्वस्य च पक्षे क्लीबत्वम् ॥ ५ ॥

लिन्मिन्यनिण्यणिस्त्र्युक्ताः
क्वचित्तिगल्पह्रस्वे कप् ॥
विंशत्याद्या शताद्द्वन्द्वे
सा चैक्ये द्वन्द्वमेययोः ॥ ६ ॥

लित्प्रत्ययान्त मि–नि–अनि–अणिप्रत्ययान्तं स्त्रियामुक्ता' स्त्र्युक्ताः क्ति' क्यप् श. यः अः अङ् अनः क्विप् ञः अनिः इञ् णकश्च इत्येतदन्त च नाम स्त्रीलिङ्ग स्यात् । लित् । गवा समूहो गोत्रा । एव रथकट्याहृण्याजनतादयोऽपि ।

शुक्लस्य भाव शुक्लता। देव एव देवता। इत्यादि॥ मि, नेमि कूपस्यान्ते न्यस्त काष्ठ चक्रधारा च। वल्मिरिन्द्रः। दल्मि शस्त्रम्। नि, वेनि केशरचना॥ अनि, वर्तनि मार्ग। अटनिर्धनुष्प्रान्त॥ णि, वाणि मूल्यम्। वेणि केशरचना प्रवाहश्च॥ अणि, सरणि पन्था। तरणि सक्रमो यवागूश्च। समुद्रादौ तु स्त्रीपुंसत्वम्। क्ति, भूत्यादय। क्यप् आस्या आसनम्। अव्या, व्रज्या, ईर्या च गमने। श, क्रिया। य, जागर्या। अ, शसा। इच्छा॥ शुश्रूषा श्रवणेच्छा॥ अङ्, भिदा। छिदा। पूजा। अन, वन्दना स्तुति। चेतना संवित्ति। याचेरपि बाहुलकादने याचना। एषा भावे क्लीबत्वम्। क्विप्, सपत्। समित् एधो रणश्च॥ रुक् त्विट् द्युच्च कान्ति॥ ञ, व्यात्युक्षी व्यतिहारेण सेचनम्॥ अनि, अजननिस्ते वृषल भूयात्॥ इञ् का त्व कारिमकार्षी सर्वां कारिमकार्षम्॥ णक, भवत शायिका शयितु पर्याय इत्यर्थ॥

क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण तिगन्तं नाम स्त्रीलिङ्गम् । तनुतात्तन्तिरित्यादि ॥ अल्पे ह्रस्वे चार्थे यः कप् तदन्तं नाम स्त्रीलिङ्गम् । अल्पः क्रयः क्रयिका । ह्रस्व पुट पुटिका । क्वचिदिति किम् । पुटकः ॥ विंशत्याद्या सख्या सख्येये संख्याने वर्तमाना च स्त्रीलिङ्गम् । इय विंशति, घटा घटाना वा । एवं त्रिंशदादयोऽपि ॥ पष्टिस्त्रीलिङ्ग । शताद्याना पुनपुंसकत्वम् । नन्तसख्या त्वलिङ्गा । द्वन्द्वे विंशत्याद्या सख्या शतादर्वाक् स्त्रीलिङ्गम् एकविंशतिर्यावन्नवनवतिः । द्वन्द्वैकत्वे इति क्लीबत्वबाधनार्थं वचनम् ॥ सा विंशत्याद्या सङ्ख्या द्वन्द्वे इतरेतरसमासे मेये सङ्ख्येये च वर्तमाना एकत्व एव प्रयोक्तव्या । इतरेतरार्थं वचनम् । एकविंशतिर्घटा घटानां वा । एकशतम् । द्विलक्षम् । द्विसहस्रम् । द्वन्द्वमेययोरिति किम् । द्वे विंशती घटानाम् तिस्रो वा विंशत्यः । विंशत्यादे सङ्ख्यास्थानस्यैव द्वित्वबहुत्वविवक्षाया द्विवचनबहुवचने ।

शुक्लस्य भावः शुक्लता। देव एव देवता। इत्यादि॥
मिः, नेमिः कूपस्यान्ते भ्रमत्काष्ठं चक्रधारा च।
रश्मिरिन्द्रः। दस्मिः शालम्। निः, श्रेनिः केश-
रचना॥ अनिः, वर्तनिः मार्गः। अटनिर्धनुष्प्रान्तः॥
णिः, त्राणिः मूल्यम्। वेणिः केशरचना प्रवाहश्च॥
अणि, सरणि, पन्थाः। सरणि सक्रमो यन्त्रगृहश्च।
समुद्रार्थे तु स्त्रीपुंसत्वम्। क्तिः, भूत्यादयः। क्यप्
आस्या आसनम्। अट्या, व्रज्या, ईर्या च गमने।
शः, नित्या। यः, जागर्या। अः, शाला। इच्छा॥
शुश्रूषा श्रवणेच्छा॥ अङ्, भिदा। छिदा। पूजा।
अनः, वन्दना स्तुतिः। चेतना सन्नितिः। यान्ते
रपि चाटुलकादने याचना। एषां भावे क्लीबत्वम्।
क्विप्, सपत्। समित् एधो रणश्च॥ रुक् त्विट्
शुच्च कान्तिः॥ ञ, व्यात्युक्षी व्यतिहारेण सेच
नम्॥ अनि, अजननिस्ते वृषल भूयात्॥
इञ् का त्व कारिमकार्षीः सर्वां कारिमकार्षम्॥
णक, भवतः शायिका शयितुं पर्याय इत्यर्थः॥

क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण तिगन्तं नाम स्त्रीलिङ्गम् । तनुतात्तन्तिरित्यादि ॥ अल्पे ह्रस्वे चार्थे यः कप् तदन्त नाम स्त्रीलिङ्गम् । अल्पः क्रय· क्रयिका । ह्रस्व पुट· पुटिका । क्वचिदिति किम् । पुटक· ॥ विंशत्याद्या सख्या संख्येये सख्याने वर्तमाना च स्त्रीलिङ्गम् । इयं विंशति· घटा घटाना वा । एव त्रिंशदादयोऽपि ॥ षष्टिस्त्रीलिङ्ग । शताद्याना पुन-पुसकत्वम् । नन्तसख्या त्वलिङ्गा । द्वन्द्वे विंश-त्याद्या सख्या शतादर्वाक् स्त्रीलिङ्गम् एकविंशति-र्यावन्नवनवति· । द्वन्द्वैकत्वे इति क्लीबत्वबाधनार्थं वचनम् ॥ सा विंशत्याद्या सङ्ख्या द्वन्द्वे इतरे-तरसमासे मेये सङ्ख्येये च वर्तमाना एकत्व एव प्रयोक्तव्या । इतरेतरार्थं वचनम् । एकविंशति-र्घटा घटाना वा। एकशतम् । द्विलक्षम् । द्विसह-स्रम् । द्वन्द्वमेययोरिति किम् । द्वे विंशती घटा-नाम् तिस्रो वा विंशत्यः । विंशत्यादे सङ्ख्यास्था-नस्यैव द्वित्वबहुत्वविवक्षाया द्विवचनबहुवचने ।

साचेति प्रसिद्धसङ्ख्यापरामर्शादिह न स्यात् । एकश्चैत्राय विंशतिर्मैत्रायेति एकविंशती आभ्या दीयतामिति द्विवचनमेव ॥ ६ ॥

स्रुग्गीतिलताभिदि ध्रुवा विडनरि वारि घटीभवन्धयो ॥ शल्यध्वनिवाद्यभित्सु तु क्ष्वेडा दुन्दुभिरक्षबिन्दुषु॥७॥

स्रुग्भेदे यज्ञभाण्डभेदे गीतिलताभिदो. शालिपर्णीमूर्वयोश्च ध्रुवा शब्द स्त्रीलिङ्ग । नरादन्यत्र विट् । वारीति शब्दरूप घट्यामिभबन्धनभुवा वा। शल्यभिदि वेणुशलाकाया, ध्वनिभिदि भटाना सिंहनादे, वाद्यभिदि च दन्तोष्ठवादे क्ष्वेडा स्त्री ॥ अक्षबिन्दुषु पासकबिन्दुषु दुन्दुभि स्त्री ॥ ७ ॥

गृह्या शाखापुरेऽश्मन्तेऽन्तका कीला रताहतौ ॥ रज्जो रश्मिर्यवादिर्दोपादौ गञ्जा सुरागृहे ॥ ८ ॥

शाखापुर समीपस्थपुर तत्र गृह्या, अश्मन्ते

चुल्यामन्तिका, रताहतौ सुरतग्रहणने कीला स्त्री॥ रज्जौ वाच्यायां रश्मिः स्त्री। इह यवादयो यवयवनेति सूत्रोक्ता. शब्दा दोषादयश्चार्था गृह्यन्ते। दुष्टो यवो यवानी। यवनाना लिपिर्यवनानी। उरु अरण्यमरण्यानी। महद्धिमं हिमानी। दोषादाविति किम्। यव। यवना'। धान्यविषयनामत्वात्पुस्त्वमेव। अरण्याहिमयोस्तु प्रतिपदपाठान्नपुसकत्वम्॥ सुरागृहे न्राच्ये गञ्जा स्त्री। खनौ स्त्रीपुसलिङ्ग.॥ ८॥

अहंपूर्विकादिर्वर्षामघा अप्कृत्तिका बहौ॥ वा तु जलौकाप्सरसः सिकतासुमनः समाः॥ ९॥

अहपूर्विकादयो मयूरव्यसकादिषु कृतनिपाता' स्त्रीलिङ्गाः। 'अह पूर्वोऽह पूर्वे इत्यहपूर्विका स्त्रियाम्। आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्सम्भावनात्मनि॥ अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परमहङ्कृतिः'॥

साचेति प्रसिद्धसङ्ख्यापरामर्शादिह न स्यात् । एकश्चैत्राय विंशतिर्मैत्रायेति एकविंशती आभ्या दीयतामिति द्विवचनमेव ॥ ६ ॥

स्रुग्गीतिलताभिदि ध्रुवा विडनरि वारि घटीभवन्धयोः ॥ शल्यध्वनिवाद्यभित्सु तु क्ष्वेडा दुन्दुभिरक्षबिन्दुषु॥७॥

स्रुग्भेदे यज्ञभाण्डभेदे गीतिलताभिदोः शालिपर्णीमूर्वयोश्च ध्रुवा शब्दः स्त्रीलिङ्गः । नरादन्यत्र विट् । वारीति शब्दरूपं घट्यामिभबन्धनभुवा वा। शल्यभिदि वेणुशलाकायां, ध्वनिभिदि भटानां सिंहनादे, वाद्यभिदि च दन्तोष्ठवादे क्ष्वेडा स्त्री॥ अक्षबिन्दुषु पासकबिन्दुषु दुन्दुभिः स्त्री ॥ ७ ॥

गृह्या शाखापुरेऽश्मन्तेऽन्तिका कीला रताहतौ ॥ रज्जौ रश्मिर्यवादिर्दोषादो गञ्जा सुरागृहे ॥ ८ ॥

शाखापुरं समीपस्थपुरं तत्र गृह्या, अश्मन्ते

चुल्यामन्तिका, रताहतौ सुरतप्रहणने कीला स्त्री॥ रज्जौ वाच्याया रश्मिः स्त्री । इह यवादयो यवयवनेति सूत्रोक्ताः शब्दा दोषादयश्चार्था गृह्यन्ते। दुष्टो यवो यवानी। यवनाना लिपिर्यवनानी। उरु अरण्यमरण्यानी। महद्धिमं हिमानी। दोषादाविति किम्। यवः। यवनाः। धान्यविषयनामत्वात्पुस्त्वमेव। अरण्यहिमयोस्तु प्रतिपदपाठान्नपुसकत्वम्॥ सुरागृहे वाच्ये गञ्जा स्त्री। खनौ स्त्रीपुंसलिङ्गः॥ ८॥

अहंपूर्विकादिर्वर्षामघा अपकृत्तिका बह्वो॥ वा तु जलौकाप्सरसः सिकतासुमनः समाः॥ ९॥

अहंपूर्विकादयो मयूरव्यंसकादिषु कृतनिपाताः स्त्रीलिङ्गाः। 'अह पूर्वोऽह पूर्वं इत्यहपूर्विका स्त्रियाम्। आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्सम्भावनात्मनि॥ अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परमहकृतिः।'॥

वर्षामघाऽपूकृत्तिका' स्त्रीबहुवचनान्ताश्च । जलौक- आदयोऽपि स्त्री० विकल्पेन बहुवचनान्ताश्च । कृत्तिकाऽर्थप्राधान्याद्बहुलापि ॥ समान्तत्वात्सुषमा- ऽपि कालभेदे परमशोभाया च ॥ ९ ॥

गायत्र्याद्य इष्टका बृहतिका संव- र्तिका सर्जिका,–दूर्षीके अपि पादुका भिरुकया पर्यस्तिका मानिका ॥ नीका कञ्चुलिकाऽऽलुका कलिकया राका पताकान्धिका, शुका पूपलिका त्रिका चविकयोल्का पञ्चिका पिण्डिका ॥१०॥

षडक्षरीं गायत्रीमादीकृत्य षड्विंशत्यक्षरीमु- त्कृष्टिं यावत् । छन्दोजातिनामानि स्त्री० । शर्करी मेखलानद्योरपि । अक्षरनियमात्मक छन्द । गुरु- लघुनियमात्मक वृत्तम् । इति बहुल वृत्तेत्यादिना न सिध्यति ॥ इष्टका मृद्विकार । बृहतिका उत्तरासङ्ग' । कप्रत्ययाभावे बृहती रिङ्गिणी । संव-

तिका पद्मादीना नवोद्भिन्न दलम् ॥ सर्जिका क्षारविशेष । अर्थप्राधान्यात्सर्जिकापि। सुवर्चिका। स्तुम्री इत्यादि ॥ दूषीका नेत्रमलम् । अर्थप्राधान्यात् दूषिका इत्यादि ॥ पादुका उपानत् । अर्थप्राधान्यादुपानदादयोऽपि तत्पर्याया' सर्वे । झिरुका कोष्ठिकाख्यो मृद्विकार । पर्यस्तिका परिकर' । अर्थप्राधान्यादवसक्थिकापि ॥ मानिका द्रोणचतुष्टयम् ॥ नौका सारणि ॥ कञ्चुलिका कञ्चुक । अल्लका धान्यकम् ॥ कलिका कुड्मलम् । कलिकान्तत्वादुत्कलिकापि हेलोत्कण्ठयो ॥ राका कच्छू' ॥ पताका सौभाग्य ध्वजश्च । अर्थप्राधान्यात्पटाकावैजयन्तीजयन्त्योऽपि । अन्धिका कैतवम् ॥ शूका हृल्लेखा ॥ पूपलिकाऽपूप । काभावे पूपली । अर्थप्राधान्यात्पोली । त्रिका कूपस्यान्ते त्र्यस्रं काष्ठम्॥चविका श्लेष्मघ्नश्चव्याख्यो भेषज। अर्थप्राधान्यात् सुगन्धापि ॥ उल्का ज्वाला ॥ पञ्चिका न्यास. ॥ पिण्डिका चक्रनाभि. ॥ १० ॥

चूडा ॥ भङ्गा तृणधान्यम् ॥ सुरङ्गा गूढमार्गः ॥ अर्थप्राधान्यात् सन्धिलापि ॥ १३ ॥

जङ्घा चञ्चा कच्छा पिच्छा पिञ्जा गुञ्जा खजा प्रजा ॥ झञ्झा घण्टा जटा घोण्टा पोटा भिस्सटया छटा॥१४॥

जङ्घाऽङ्गविशेषः ॥ चञ्चा तृणमय पुरुष । कच्छा कच्छोटिका । अर्थप्राधान्यात् कच्छाटिकापि॥ पिच्छा काञ्जिकम् ॥ पिञ्जा तूलम् ॥ गुञ्जा पटह ॥ खजा मन्थ दर्विश्च । अर्थप्राधान्यात् खजाकापि ॥ प्रजा लोक ॥ झञ्झा सशीकरो मेघवात ॥ घण्टा वाद्यविशेषः । अर्थप्राधान्यात् किङ्किणीक्षुद्रघण्टिके अपि॥ जटा कचविकार ॥ घोण्टा बदरीफलम् ॥ पोटा शण्ढ । अर्थप्राधान्यात् तृतीयाप्रकृतिरपि ॥ भिस्सटा दग्धिका ॥ छटा समूहविशेष ॥ १४ ॥

विष्ठा मञ्जिष्ठया काष्ठा पाठा शुण्डा

गुडा जडा ॥ वेडा वितण्डया दाढा राढा रींढाऽवलीढया ॥ १५ ॥

विष्ठा पुरीषम् ॥ मञ्जिष्ठा रागद्रव्यविशेषोऽर्थप्राधान्यात् अरुणापि ॥ काष्ठा मर्यादा ॥ पाठा औषधविशेष. ॥ शुण्डा करिहस्त ॥ गुडा स्नुही । गुडिकापि च ॥ जडा शूकशिम्बी ॥ वेडा नौः ॥ वितण्डा वादभेद. ॥ दाढा दंष्ट्रा ॥ राढा शोभा ॥ रींढा अवहेला ॥ अवलीढापि ॥ १५ ॥

घृणोर्णा वर्वणा स्थूणा दक्षिणा लिखिता लता ॥ तृणता त्रिवृता त्रेता गीता सीता सिता चिता ॥ १६ ॥

घृणा निन्दा ॥ ऊर्णा मेषरोम ॥ वर्वणा मक्षिका ॥ स्थूणा गृहादीनामुत्तम्भनकाष्ठम् ॥ दक्षिणा यज्ञदानम् ॥ लिखिता लिपि. ॥ तृणता चापम् । त्रिवृता औषधि. । अर्थप्राधान्यादरुणादयोऽपि तत्पर्याया. । त्रेता युगविशेष. ॥ गीता शास्त्रवि-

चित्या चिता । पद्या मार्गः । पर्या क्रम । सहयोगे सपर्या पूजा । योग्याभ्यास । छाया शोभातमःप्रतिबिम्बेषु पालनोत्कोचयोः पट्स्य-कैयोपित्कान्त्यादिषु च । माया दम्भ । अर्थ-प्राधान्यात् शाम्बरी । पेया शृत दुग्धादि । कक्ष्या काञ्ची हर्म्यादेर्मध्यभागश्च । दूष्या रज्जु । नस्या वृषादीना नासारज्जु । शम्या युगकीलकः । सन्ध्या चिन्तामर्यादादिषु । रथ्या रथाना समूह प्रतोली पन्थाश्च । कुल्या सारणि । ज्या मूर्वी । मल्ल्या मल्लिकागन्धगुरुश्च ॥ १९ ॥

उपकार्या जलार्द्रेरा प्रतिसीरा पर-म्परा ॥ कण्डराऽसृग्धरा होरा वागुरा शर्करा शिरा ॥ २० ॥

उपकार्या नृपमन्दिरम् । अर्थप्राधान्यादुपका रिकापि । जलार्द्रा आर्द्रवस्त्रम् । इरा जलमन्न गीश्च । प्रतिसीरा जवनिका । परम्परा परिपाटिः

सन्तानकश्च। कण्डरा महास्नायुः। असृग्धराऽजिनम्। होरा लग्नम्। वागुरा मृगबन्धिनी। शर्करा उपला। शिरा धमनी॥ २०॥

गुन्द्रा मुद्रा क्षुद्रा भद्रा भस्त्रा छत्रा यात्रा मात्रा॥ दंष्ट्रा फेला वेला मेला गोला शाला माला॥ २१॥

गुन्द्रा मुस्ताविशेषः। अर्थप्राधान्यान्महिलापि। मुद्रा प्राप्यङ्गुलिसन्निवेशः। क्षुद्रा वेश्या नटी कण्टकारिका च। भद्रा विष्टिः। भस्त्रा लोहधमनी। छत्रा मधुरिका। कुस्तुम्बरशिलन्ध्रयोश्च। यात्रा प्रयाणी देवोत्सवो वृत्तिश्च। मात्रा परिच्छदः मानमल्प च। दंष्ट्रा दाढा। अर्थप्राधान्याद्राक्षस्यपि। फेला भोजनोज्झितम्। अर्थप्राधान्यात्पिण्डोलिः फेलिश्च। वेला काले बुधग्रहस्त्रिया सीम्नि वाचि च। अकारप्रश्लेपादवेला पूगचूर्णः। मेला मसिः। गोला बालक्रीडनकाष्ठम्। दोला प्रेङ्खा।

शाला गृहम् । अर्थप्राधान्यात् क्मिीलपि । माला पङ्क्तिः । स्वार्थिके के मालिका पुष्पमाल्यम् । सरिद्भेदः पक्षी ग्रैवेयकं च ॥ २१ ॥

मेखला सिध्मला लीला रसाला सर्वला बला ॥ कुहाला शङ्कुला हेला शिला सुवर्चला कला ॥ २२ ॥

मेखला काञ्चीशैलनितम्बखड्गबन्धेषु । सिध्मला मत्स्यचूर्णम् । लीला केलिः । रसाला मार्जिता जिह्वा च । सर्वला बाणभेदः । बला औषधिविशेषः । अर्थप्राधान्याद्विनयापि । बलान्तत्वादतिबलामहाबले अपि । कुहाला काहला । अर्थप्राधान्याच्चण्डकोलाहला पिच्छला पत्रकाहला च । शङ्कुला क्रीडनशङ्कुः । हेलावहेला । शिला दृषत् स्तम्भाधारभूतं दारु च । गण्डूपद्या तु ङ्यां शिली । सुवर्चला शाकविशेषः । कला शिल्पादि ॥२२॥

उपला शारिवा मूर्वा लट्वा खट्वा

शिवा दशा ॥ केशा कुशेशा मञ्जूषा शेषा मूषेषया स्नसा ॥ २३ ॥

उपलाऽश्मरूपा मृत् शर्करा च। अत्र चोपलक्षणत्वात् माधवी मधुनः शर्करा॥ अथ वान्ताः पञ्च ॥ शारिवा औषधविशेष. शालिविशेषः। मूर्वा ज्याहेतुस्तृणविशेष· । अर्थप्राधान्यान्मोरटास्रवे अपि। कटम्भरापि च ॥ लट्वा कुसुम्भ भ्रमरश्च ॥ खट्वा शयनम् ॥ शिवा क्रोष्ट्री ॥ दशावस्था वर्तिश्च ॥ कशाऽश्वताडन चर्मदण्ड· । अर्थप्राधान्यात्सप्तलापि ॥ कुशा बला डया कुशी आयसी चेत् ॥ ईशा हलदण्ड. ॥ मञ्जूषा पेटा। अर्थप्राधान्यात् पेटीपेटे अपि ॥ शेषा देवनिर्मास्यम् ॥ मूषा स्वर्णविलयनभाण्डम् ॥ ईषा हलावयवः ॥ स्नसा स्नायुः ॥ २३ ॥

वस्नसा विस्नसा भिस्सा नासा बाहा गुहा स्वाहा ॥

कत्ताऽऽमित्ता रित्ता रात्ता
भङ्ग्यावल्यायतिस्त्रोटिः ॥ २४ ॥

वस्नसा स्नायु । विस्नसा जरा ॥ भिस्सा ओदन ॥ नासा स्तम्भादीनामुपरि दारु ॥ बाहा बाहुः ॥ गुहा गिरिविवरम् । स्वाहाग्निभार्या ॥ कक्षा उद्वाहणिका स्पर्धा पद कटाटिका च ॥ आमिक्षा शृतक्षीरक्षिप्तदधि ॥ रिक्षा यूकाण्डम् । लक्षे लिक्षा ॥ राक्षा जतु । लक्षे लाक्षा ॥ अर्थप्राधान्यात् वरवर्णिनी रजनी पलङ्कषा च ॥ अथ चेदन्ताः ॥ भङ्गिर्विच्छित्ति ॥ आवलिः पङ्क्ति ॥ आयतिरुत्तरकाल प्रभावः दैर्घ्यं च ॥ त्रोटिर्मत्स्यभेदे वन्या च ॥ २४ ॥

पेशिर्वासिर्वसातिविपणी नाभिनाल्यालिपालि,—भल्लिः पल्लिर्भ्रुकुटिशकटी चर्चरिः शाटिभाटी ॥ खाटिर्वर्तिव्रततिवमिशुण्ठीतिरीतिर्वितर्दि,—दर्वि-

नीविच्छविलिविशाढिश्रेढिजात्याजिराजि ॥ २५ ॥

पेशिर्मांसपिण्डी खड्गपिधानं च ॥ वासिस्तक्षोपकरणम् । अर्थप्राधान्यात्तक्षण्यपि ॥ वसतिर्वेश्म ॥ विपणि पण्यमापण. पण्यवीथी च ॥ अस्या च पुस्यपीति कश्चित् ॥ नाभिश्चक्रादिनाभि ॥ नालिः कालमानं कन्दल च ॥ लत्वाभावे नाडिर्नालम् । शिरा च ॥ शिराया चार्थप्राधान्याच्छलनापि ॥ आलिरनर्थ' सेतुश्च ॥ पालि कर्णलताग्रम् अस्रिरुत्सङ्गप्रान्तश्च ॥ पाल्यन्तत्वादङ्कपाल्यपि ॥ मल्लिर्बाणभेद' ॥ पल्लि कुटी ह्रस्वग्रामश्च ॥ भ्रकुटिर्भ्रूभङ्ग । उपलक्षणत्वात् भ्रूकुटिः भृकुटी अपि ॥ शकटि शकटम् ॥ चर्चरि हर्षक्रीडा ॥ शाटिः प्रावरणविशेषः ॥ भाटि सुरतमूल्यम् ॥ खाटिः किण । वर्त्तिर्दीपस्तद्दशा च ॥ वततिर्विस्तारः ॥ वमिर्वान्ति ॥ शुण्ठिर्नागरम् । ईतिरुपद्रव ॥ अर्थप्राधान्यात् शृगाल्यपि ॥ 'अतिवृष्टिरनावृष्टि-

मूषका शलभा शुका ॥ अत्यासन्नाश्च राजान षडेता ईतय स्मृता' ॥ रीतिरारकूटम् । अर्थ-प्राधान्यादरीरी अपि । वितर्दिर्वेदिका ॥ दर्वि-र्दारुहस्त ॥ नीविर्मूलधनम् ॥ छवि कान्तिः शोभा ॥ लिविर्लिपि' ॥ अर्थप्राधान्याल्लिपिरपि ॥ शढिरौषधविशेष ॥ श्रेढिर्गणितव्यवहारविशेष• ॥ जातिर्मालती ॥ आजि' सग्राम । पुस्यपीति कश्चित् । राजि पाङ्क्ति । के राजिका केदार ॥२५॥

रुचि सूचिसाची खनि खानिखारी
खलि कीलितूली क्लमिर्वापिधूली ॥
कृषिः स्थालिहिण्डी त्रुटिर्वेदिनान्दी
किकिः कुक्कुटि' काकलि' शुक्ति-
पङ्क्ती ॥ २६ ॥

रुचि कान्ति ॥ सूचि सेवनी ॥ साचि तिर्यग् । खनिराकर ॥ खानि स एव ॥ खारि-र्मानविशेष' ॥ खलि पिण्याकादि ॥ कीलि•

कीलिका ॥ तूलि. चित्रकूर्चिका ॥ क्रुमिः क्रुम ॥ वापि· कूप ॥ धूलि पाशु. ॥ कृपि· कर्पणम् ॥ उपलक्षण चेद किप्रत्ययान्तानाम्। तेन छिदि-भिदिलिप्यादयोऽपि सिद्धा· ॥ स्थालिरुखा ॥ हिण्डिः रात्रौ रक्षाचार ॥ त्रुटिः सशयेऽल्पेऽपि ॥ वेदिर्यज्ञोपकरणी भू ॥ नान्दि पूर्वरङ्गाङ्गम् ॥ ककि· पक्षिविशेष ॥ कुक्कुटि कुहनी ॥ काकलि-ध्वनिविशेष। शुक्ति कपालशकले। पङ्क्तिर्दश-सङ्ख्या ॥ २६ ॥

किखिस्ताडिकम्बी द्युति.शारिराति-स्तटि कोटिविष्टी वटिर्ग्रष्टिवीथी ॥ दरिर्वल्लरिर्मञ्जरि पुञ्जिभेरी शरारिस्तु-रि पिण्डिमाढी मुषण्ढि ॥ २७ ॥

किखि· कालस्य गोत्रविशेष. ॥ ताडिराभरण-विशेष ॥ कम्बिर्दर्वि ॥ द्युति कान्ति ॥ शारिर-क्षोपकरणम् ॥ आतिः शरारि ॥ तटि· नद्यादौ

अथ नपुंसकलिङ्ग ।

नलस्तुतत्तसंयुक्तररुयान्तं नपुंसकम् ॥ वेधआदीन् विना सन्तं द्विस्वरं मन्नकर्तरि ॥ १ ॥

नान्त लान्तं स्त्वन्त तान्तं चान्त सयुक्ता ये ररुयास्तदन्त च नपुसकलिङ्ग स्यात् । नान्तमजिन चर्मेत्यादि ॥ लान्त, चक्रवाल समूह । दलं शकलम् ॥ स्त्वन्तम् । वस्तुतत्त्वं पदार्थश्च ॥ मस्तु दधिनिस्यन्द. ॥ तान्त शीतमनुष्णम्, अद्भुतमाश्चर्यमित्यादि ॥ चान्त भित्त शकलम्, निमित्त हेतुरित्यादि ॥ चस्य सयुक्तम् पृथगुपन्यासात्पूर्वेऽसंयुक्ता गृह्यन्ते ॥ सयुक्तरान्तम् अग्र पुर अधिकं च ॥ गोत्र नाम कुल क्षेत्र च ॥ शुक्र सप्तमो धातु । इत्यादि ॥ सयुक्तरुशब्दान्तम् श्मश्रु कूर्चम् इत्यादि ॥ सयुक्तयान्त शरव्यं लक्ष्य वेध्य च । साान्नाय्य हव्यमित्यादि ॥ वेधस्प्रभृतीन् वर्जयित्वा

सकारान्तं द्विस्वरं च नपुंसकम् ॥ इदं रक्षः निशाचरः ॥ उपः प्रभातं सन्ध्यायां तु पुंस्त्री ॥ तपः कृच्छ्राचरणम् ॥ माघे पुनर्पुंसकम् ॥ रजो रेणुः । पुंसीति गौडः ॥ जोपान्त्योऽयम् ॥ यादो जलचरः ॥ रोचिः शोचिश्च दीप्ती ॥ वेधः आदीनिति किम् । वेधा बुधो विष्णुर्विधिश्च ॥ सहा हेमन्तः ॥ नभा मेघादिः ॥ ओका आश्रयः ॥ ओकस्य तु कान्तत्वात्पुस्त्वम् । पूर्वापवादो योगः। तेनाम्भः स्रोतो याद इत्यादीनां नद्यादिनामत्वेऽपि क्लीबत्वमेव ॥ गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता परत्वात् ॥ द्विस्वरमिति अनुवर्तते, अकर्तरि विहितो यो मन्तदन्तं नाम नपुंसकम् ॥ धाम तेजः। वर्म प्रमाणं शरीरं च ॥ तर्म यूपाग्रम् । वर्त्म मार्गः॥ अकर्तरीति किम् ॥ ददातीति दामा ॥ करोतीति कर्मा ॥ १ ॥

धनरत्ननभोऽन्नहृषीकतमोघुसृणाङ्गणशुल्कशुभाम्बुरुहाम् ॥ अघगूथज-

सांशुकदारुमनोबिलपिच्छधनुर्दलता-
सुहृदाम् ॥ २ ॥

धनादीनां नाम नपुंसकम् ॥ धननाम, द्रविणं वस्तु इत्यादि ॥ रत्नं माणिकमित्यादि ॥ नभो वियदित्यादि ॥ अन्नं सिक्थं भक्तम् ॥ हृषीकम् इन्द्रियम् अक्षम् ॥ तमोऽवतमसम् इत्यादि ॥ दिगम्बरस्य तु बाहुलकात् पुंस्त्वम् । घुसृणम् कुङ्कुमं । घुसीति वाचस्पतिः ॥ कश्मीरजम् इत्यादि ॥ अङ्गणम् प्राङ्गणम् अजिरम् । इत्यादि । शुक्तम् आरनालम् तुषोदकमित्यादि ॥ शुभम् श्वःश्रेयसम् कल्याणमित्यादि ॥ शम्भावपि निःश्रेयसशब्दो बाहुलकात् नपुंसकः ॥ अम्बुरुहम् अब्जम् कुशेशयम् इत्यादि ॥ अम्बुरुहवाचिनां नलिनाम्बुजपद्मकमलनालीकानां पुनपुंसकत्वम् ॥ अघम् पापम् । गूथम् अशुचि ॥ जलम् सलिलम् कीलालम् क्षीरम् । दधिसारबाणयोस्तु पुनपुंसकत्वम् ॥

गौडस्तु घनरसस्यापि ॥ वरुणस्य तद्वाचिनो बाहुलकात् पुस्त्वम् ॥ अंशुकम् वस्त्रम् ॥ दारु काष्ठम् ॥ काष्ठान्तत्वात्पूतिकाष्ठमपि ॥ सरलो देवदारुश्च द्रुमौ ॥ एधस्तु घञन्तत्वेन पुंसि ॥ समिधस्तु स्त्र्युक्तत्वात् स्त्रीत्वम् ॥ मनो मानसमित्यादि ॥ बिलम् रन्ध्रम् इत्यादि ॥ पिच्छम् पतत्रम् पत्रम् । तनूरुहगरुद्रुहौस्तु पुंनपुंसकौ ॥ धनु कार्मुकम् । पिनाककोदण्डगाण्डीवगाण्डिवाना पुंनपुंसकत्वम् ॥ दलम् किसलयम् ॥ तालु काकुदम् ॥ हृत् हृदयम् । वक्षः पुंनपुंसकम् ॥ २ ॥

हलदुःखसुखागुरुहिङ्गुरुचत्व-
चभेषजतुत्थकुसुम्भदृशाम् ॥
मरिचास्थिशिलाभवसृक्कयकृन्न-
लदान्तिकवल्कलसिध्मयुधाम् ॥ ३ ॥

हलम् लाङ्गलम् ॥ दुःखम् कष्टम् ॥ सुख शर्म ॥ सुखादीना गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता ॥ सुखः

सुखा ॥ अगुरु लोहम् ॥ हिङ्गु सहस्रवेधि ॥ रुचम् ह्रीबेरम् ॥ त्वचम् गन्धद्रव्यविशेषः ॥ भेषजम् शमनम्॥तुत्थम् चक्षुष्यो द्रव्यविशेषः ॥ औषधस्तु पुनपुसक ॥ कुसुम्भम् वह्निशिपम् महारजतम् ॥ कुसुम्भस्तु पुनपुसक ॥ अक्षि, ईक्षणम् । दृग् दृष्टि स्त्रीलिङ्गे ॥ मरिचम् वेल्ह-जम् ॥ अस्थि कीकसम् ॥ शिलाभव शिलायाः सारः निस्यन्द शैलेयसज्ञम् । सृक्क ओष्ठपर्यन्तः॥ यकृत् दक्षिणपार्श्वे कृष्णमांसाश ॥ नलद तृण-विशेष ॥ अन्तिकम् समीपम् अभ्यर्णम् अभ्या-शम् ॥ दन्त्योपान्त्ये तु बाहुलकात्पुंस्त्वम् ॥ सिध्म किलासम् ॥ युव युद्धम् । युधस्तु स्त्रीत्वम् । सयतो नपुसकत्वम् ॥ ३ ॥

सौवीरस्थानकह्लारक्षौमधौतेयकासृ-जाम् ॥ लवणव्यञ्जनफलप्रसूनद्रवता साभित् ॥ ४ ॥

सौवीरादीना लवणादीना तु सभेदमपि क्लीबम् ॥ वाच्यस्य सभेदत्वान्नामापि सभेदम् । सौवीरम् सौवीराञ्जनम् ॥ स्थानक योधानामालीढादिसस्थानविशेषः ॥ द्वारमुपायेऽपि बाहुलकात् क्लीबम् ॥ क्लोममुदर्यो जलाधारो हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोम च वामे प्लीहा पुप्पसाश्चेति वैद्या॰ ॥ धौतेयक ग्रन्थिपर्णम् ॥ तद्वाची जीवदस्तु बाहुलकात्पुंसि ॥ असृग् रुधिरम् ॥ लवणम् तद्भेदा, अक्षीवमाणिबन्धविडादय॰ ॥ व्यञ्जनभेदा दधिदुग्धाज्यतक्रादय ॥ गोरसस्य सान्तत्वात्पुस्त्वम् ॥ फलभेदा नालिकेरादय ॥ प्रसूनभेदाश्चम्पकादयः॥ अग्निसंपर्के ये द्रवन्ति विलीयन्ते ते द्रवन्तस्तेषा भेदा लोहादय॰ ॥ स्वर्णवाचिनस्तु चाम्पेयस्य आरकूटवाचिनो भदनस्य तु बाहुलकात पुस्त्वम्॥ इह पृथग्ग्रहणात् जलसम्पर्काधे द्रवान्ति न तेपा परिग्रह ॥ तेन न मृदोऽपि परिग्रहः ॥४॥

पुरं सद्माङ्ग्योश्छत्रशीर्षयोः पुण्ड-

रीकके ॥ मधु द्रवे ध्रुवं शश्वत्तर्कयोः खपुरं घटे ॥ ५ ॥

सद्मानि अङ्के च पुर क्लीबम्॥ नगरे तु त्रिलिङ्ग ॥ पुण्डरीक क च क्रमेण छत्रे शीर्षे च ॥ द्रवति वस्तुनि मधु क्लीवम् ॥ मधु मकरन्द ॥ शश्वन्नित्ये तर्के ऊहे च ध्रुवम्॥ अन्यत्र तु यथाप्रासम् ॥ खपुर घटे वाच्ये क्लीबम् ॥ ५ ॥

अयूपे दैवेऽकार्यादौ युगं दिष्टं तथा कटु ॥ असं द्वन्द्वं स्थले धन्वारिष्टमद्रुमपक्षिणो ॥ ६ ॥

अयूपादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्य युगदिष्टकटुशब्दाः क्लीबा ॥ युग युग्मम् कृतादि च॥ यूपे तु पुंनपुसकम् ॥ गोगोयुगम् इत्यादौ तु गोयुगप्रत्ययान्तादेव सिद्धम् ॥ दिष्टम् दैवम्॥ काले तु पुंसि॥ कटु अकार्यम् दूषर्ण च॥ समासादन्यत्र द्वन्द्व क्लीवम् ॥ द्वन्द्व युग्मम्॥ अर्थप्राधान्याद्द्वन्द्वमपि॥ धन्वन् शब्द

स्थले क्लीब ॥ मरौ तु पुनपुसकः॥ द्रुम च पक्षिणं च वर्जयित्वाऽरिष्टम् क्लीबम् ॥ अरिष्टम् सूतिकागृहम् मरणम् अशुभम् च ॥ ६ ॥

धर्मे दानादिके तुल्यभागेऽर्धे ब्राह्मणं श्रुतौ ॥ न्याय्ये सारं पद्ममिभबिन्दौ काममनुमतौ ॥ ७ ॥

दानादिके पुण्यस्योपाये धर्म. क्लीब ॥ तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥पुण्ये तु मान्तत्वात्पुस्त्वम्॥ स्वभावे तु पुनपुसकः ॥ समेंऽशे वाच्येऽर्धशब्द ॥ अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली ॥ अतुल्ये भागे तु पुस्त्वम् ॥ केचिदाश्रयलिङ्गतामाहु ॥ श्रुतौ वेदविषये ब्राह्मण नपुसकम्॥ न्यायादनपेत न्याय्यम् तस्मिन् वाच्ये सारशब्द ॥ बलादौ तु पुस्त्वम् ॥ इभबिन्दौ वाच्ये पद्म नपुसकम् ॥ अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् ॥ अनुज्ञाया काम क्लीबम्॥ अयमव्ययमप्यस्ति ॥ ७ ॥

खलं भुवि तथा लक्षं वेध्येऽह. सुदिनैकत. ॥ भूमोऽसङ्खयात एकार्थे पथः सङ्ख्याव्ययोत्तरः ॥ ८ ॥

भुवि वाच्याया क्लीन खलम् ॥ पिण्याके दुर्जने च पुनपुसक ॥ स्थाने तु त्रिलिङ्गः ॥ वेध्ये वाच्ये लक्षम् । व्याजे तु पुनपुसक ॥ सङ्ख्याया तु पुस्त्री ॥ शोभनवाचिसुदिनशब्दादेकशब्दाच्च परो अह इति कृतसमासान्तोऽहन् शब्द' क्लीवं ॥ भूम इति कृतसमासान्तो भूमिशब्द संख्याया अन्येभ्य' पर एकार्थे कर्मधारये वर्तमान क्लीव'॥ पाण्डुर्भूमि पाण्डुभूमम् ॥ एवमुदग्भूमम् । कृष्ण भूमम् ॥ असख्यात इति किम् । द्वयोर्भूम्यो' समाहारो द्विभूमम् 'अन्यस्तु सर्वो नपुसक ' इति नपुसकत्वम् ॥ ननु चेत्संख्यापूर्वस्यापि क्लीबत्वम् तर्हि निषेधोऽनर्थक' ॥ नैवम् ॥ द्वयोर्भूम्यो क्रीत इति कृतसमासान्तादिकणि तस्य लुपि क्लीबत्वम्

आश्रयलिङ्गता चेष्यते । एतच्च विशिष्ट व्यावृत्तेः फलम् । सख्यावाचिनोऽव्ययाच्च परः कृतसमासान्तोऽय पथिन् शब्द. पथशब्दो वा क्लीवे । द्वयो पन्था द्विपथम् ॥ द्व्यवयवो वायम् ॥ ८ ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ क्रियाव्ययविशेषणे ॥ कृत्या क्ताना. खल् ञिन् भावे त्रा त्वात् त्वादि समूहजः ॥९॥

द्वन्द्वैकत्व सुखदु खम् । अव्ययीभाव दण्डादण्डि । तूष्णींगङ्ग देश ॥ पञ्चनदम् । पारेगङ्गमित्यादि ॥ क्रियाया अव्ययस्य च यद्विशेषणं समानाधिकरण तद्वाचि नपुसकम्॥ साधु पचति । प्राग्रमणीयम् दिग् देश कालो वा ॥ एवमुदग् प्रत्यगित्यादि ॥ भावे ये विहिताः कृत्या क्ताना. खल् ञिन् तदन्त नाम क्लीबम् ॥ चैत्रेण कार्यं पाक्य कर्तव्य करणीय देय ब्रह्मभूय ब्रह्मत्वमित्यादि ॥ क्ताना इति प्रश्लेषात्

गृह्यन्ते । क्ते चैत्रेण कृतम् ॥ आनेति कानानशो ग्रहणम् ॥ पेचानम् पच्यमान चैत्रेण ॥ अनट् निर्वाणम् । अन ईषत्स्थान मैत्रेण ॥ खल् दुराढ्य-भव मैत्रेण । ञिन् समन्ताद्रावः साराविणम् ॥ 'भावे त्वतल्' इति त्वप्रत्ययादारभ्य ब्रह्मणस्त्व-मिति त्वमभिव्याप्य ये प्रत्यया त्व–य–एयण्–अञ्–अण्–अकञ्–ईय–त्वरूपास्तदन्त नाम क्ली-बम् ॥ त्व, तदात्वम् तत्काल । य:, सख्यम् मैत्री । वणिज्य तु स्त्रीक्लीबम् । एयण्, कापेयम् कपे क्रीडादिकम् ॥ अञ् द्वैपम् द्वीपिनो जातिः कर्म च ॥ अण् चापलम् ॥ अकञ् आचार्यकम् आचार्यता ॥ ईय होत्रीयम् ॥ त्व, ब्रह्मत्वम् ॥ समूहे जाता ये प्रत्यया अण्–अकञ्–ण्य–इकण्–य–ईय–इ्वण्–अञ्–एयञ्–रूपास्तदन्त नाम क्लीबम् ॥ अण् भैक्षम् ॥ अकञ् औपगवकम् ॥ ण्य, कैदार्यम् ॥ इकण् कावचिकम् ॥ य, ब्राह्म-ण्यम् ॥ ईय, अश्वीयम् ॥ इ्वण्, पार्श्वम् ॥ अञ्,

शौवम् ॥ एयञ्, पौरुषेयम् । इत्यादि ॥ ९ ॥

गायत्र्याद्यण् स्वार्थेऽव्यक्तमथानञ्-कर्मधारयः ॥ तत्पुरुषो बहूनां चेच्छाया शालां विना सभा ॥ १० ॥

गायत्र्यादीनि च्छन्दोनामानि स्वार्थे योऽण् तदन्तानि क्लीबानि ॥ गायत्र्येव गायत्रम् ॥ एवमानुष्टुभादीन्यपि ॥ अव्यक्तम् अव्यक्तलिङ्गवाचि क्लीबम् ॥ किं तस्या गर्भे जातम् ॥ यत्तत्रोत्पद्यते तदानय ॥ इद च शिष्टप्रयुक्तेष्वेव द्रष्टव्यम् ॥ अधिकारोऽयम् गृहत स्थूणा इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र नञ्समास कर्मधारय च वर्जयित्वा योऽन्यस्तत्पुरुष स नपुसकं भवतीति अधिकृत वेदितव्यम् ॥ छायान्तस्तत्पुरुष क्लीब ॥ सा यदि येषा बहूना समुदिताना सम्भवति ॥ शलभाना छाया शलभच्छायम् ॥ शरच्छायम् ॥ बहूनामिति किम् ॥ कुड्यस्य च्छाया कुड्यच्छाया ॥

सेनाशालेत्यादिना विकल्पे प्राप्ते वचनं नित्यार्थम्॥ शाला मुक्त्वाऽन्यत्रार्थे य समाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुष क्लीव. ॥ स्त्रीसभ दासीसभ मनुष्यसभ तत्समूह इत्यर्थ ॥ अनञ् कर्मधारय इत्येव॥ असभा। परमसभा ॥ परमसभाया उत्तरपदत्वविज्ञानादिह न स्यात् ॥ स्त्रीणा परमसभा स्त्रीपरमसभा ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ १० ॥

राजवर्जितराजार्थराक्षसादे· पराऽपि च ॥ आदावुपक्रमोपज्ञे कन्थोशीनरनामनि ॥ ११ ॥

राजार्था ईश्वरादयस्तेभ्यो राजवर्जितेभ्यो राक्षसादय पिशाचादयश्च प्राणिनोऽमनुष्यास्तेभ्य परा या सभा तदन्तस्तत्पुरुष क्लीब ॥ शालार्थ आरम्भ' ॥ इनसभम् ईश्वरसभम् नृपसभम् ॥ पिशाचसभम् । रक्षसभम् तद्गृह · तत्सङ्घो वेत्यर्थ ॥ नृपतिसभामगमदिति बाहुलकात ॥

राजवर्जितेति किम् ॥ राजसभा । समूहार्थस्य भवत्येव पूर्वेण राजसभम् ॥ राजार्थराक्षसादेरिति किम् । नरसभा ॥ आदौ उपक्रमस्योपज्ञानस्य च प्राथम्ये विवक्षिते उपक्रमोपज्ञेत्येतदन्तस्तत्पुरुष. क्लीव' ॥ श्रेयासस्योपक्रम. श्रेयासोपक्रम दानम्। श्रेयासेन श्रेयसे प्रथम प्रवर्त्तितमित्यर्थ. ॥ आदिदेवस्योपज्ञा आदिदेवोपज्ञ धर्मव्यवस्था॥ आदिदेवेन प्रथम ज्ञात्वा प्रवर्तितेत्यर्थ ॥ उपक्रम्यते इत्युपक्रमः इत्युपक्रमः । उपज्ञायते इत्युपज्ञा ॥ कर्मणि घञङावित्यनुयोगेन सामानाधिकरण्यम् ॥ उशीनरा नाम देशस्तत्र चेत्कस्यचित्सज्ञाया वर्तमान' कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीव' ॥ सौशमीना कन्था सौशमिकन्थम्, आह्वरकन्थ नाम उशीनरेषु ग्राम ॥ उशीनरेति किम् । दक्षिणकन्था नाम ग्रामसज्ञा किन्तु उशीनरेषु न ॥ ११ ॥

सेनाशालासुराच्छायानिशा वोर्णा शशात्परा ॥ भादृगणो ग्रहतः स्थूणा

**तोकतिन्तिडीकैडूकं छत्राकत्रिकोल्मु-
कानि ॥ १४ ॥**

रुचक चन्दनपेषणी शिला ॥ धान्याकम् अल्लुका ॥ अर्थप्राधान्यात् धानेयकम् धान्यकम् धानीयकम् अपि । नि शलाक रह ॥ अर्थप्राधान्याज्जनान्तिकमपि ॥ अलीक ललाटम् अलिक च ॥ शल्क खण्डम् ॥ उपसूर्यक परिवेष. ॥ अल्कश्च रोग ॥ कचक भूकन्दविशेष ॥ किञ्चुक जलोत्पन्नद्रव्यविशेष ॥ तोकमपत्यम् ॥ तिन्तिडीक चुक्रम् ॥ एडूकम् अन्तर्न्यस्तास्थि कुड्यम् ॥ छत्राक भूकन्दविशेष. ॥ त्रिकम् पृष्ठाधोभागः ॥ उल्मुकम् अलातम् ॥ १४ ॥

**माद्वीककदम्बके बुकं चिबुकं कुतुक-
मनूकचित्रके ॥ कुहुकं मधुपर्कशीर्षके
शालूकं कुलकं प्रकीर्णकम् ॥ १५ ॥**

माद्वीक मृद्वीकासव ॥ अर्थप्राधान्यात् माध्वी-

कमपि हारहूर च ॥ सुरानामत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ कदम्बक समूहः ॥ काभावे कदम्बम् ॥ बुक तृणविशेषः ॥ चिबुकमधरस्याधः ॥ कुतुक कुतूहलम् ॥ अनूकमन्वयः ॥ चित्रक पुण्ड्रम् ॥ कुहुकमाश्चर्यम् ॥ मधुपर्कं दधिमध्वादिः देवादीनामर्घः ॥ शीर्षकम् शिरस्त्राणम् ॥ शालूकमुत्पलादिकन्दः ॥ कुलक वृत्तसमूहः ॥ प्रकीर्णकं चामरम् ॥ १५ ॥

हल्लीसकपुष्पके खलिङ्गं स्फिगमङ्गं प्रगचोच्चबीजापिञ्जम् ॥ रिष्टं फाण्टं ललाटमिष्टव्युष्टं करोटकूपीटचीनपिष्टम् ॥ १६ ॥

हल्लीसक स्त्रीणा नृत्तभेदः॥ पुष्पक नेत्ररोगः॥ ख संवेदनम् ॥ लिङ्ग हेतुश्चिह्नं च ॥ अर्थप्राधान्याच्चिह्नमपि ॥ स्फिग स्फिग् ॥ अङ्ग प्रतीक. समीपं च ॥ अङ्गान्तत्वाद्वराङ्ग चकाङ्ग च ॥

प्रगम् प्रभातम्॥ चोचमुपभुक्तफलावशेषश्छल्ल्यादि ॥ बीजम् हेतु, आधान च ॥ पिञ्जम् वलम् ॥ रिष्ट क्षेमम् ॥ फाण्टमनायासम् ॥ ललाटं भालम्॥ इष्ट ऋतुकर्म ॥ व्युष्ट प्रभातम् ॥ करोट मस्तकम् कांस्यभाजन च ॥ कृपीटमुदरम् ॥ चीनपृष्टम् सिन्दूरम् ॥ १६ ॥

शृङ्गाटमोरटपिटान्यथ पृष्ठगोष्ठभाण्डाण्डतुण्डशरणग्रहणोरणानि ॥ पिङ्गाणतीक्ष्णलवणद्रविणं पुराणं त्राणं शणं हिरणकारणकार्मणानि ॥ १७ ॥

शृङ्गाट जलोद्भवकन्द, चतुष्पथ च ॥ मोरटमिक्षुमूलम्॥ पिट छर्दि ॥टान्ताना तु पुस्त्वे प्राप्तेऽस्य पाठ ॥ अथ ठान्तौ ॥ पृष्ठम् प्राण्यङ्गम् ॥ गोष्ठ गोकुलम् । गोष्ठप्रत्ययान्तमपि ॥ गोगोष्ठम् । अश्वगोष्ठम् ॥ 'पशुभ्य स्थाने गोष्ठ' इति गोष्ट ॥ भाण्डं भाजन गेह च ॥ अण्ड वृषण, ॥ तुण्ड

मुण्डम् ॥ अर्थप्राधान्यात् द्विजालयमपि ॥ शरणं गृह त्राण च ॥ ग्रहणमादर ॥ इरिणमूपरम् ॥ अर्थप्राधान्याद्दूरमपि ॥ पिङ्गाणं काचभाजनम् गेह च ॥ तीक्ष्ण विषादिः। लवण लावण्यम् ॥ द्रविण पराक्रम' ॥ अर्थप्राधान्यात् द्युम्नमपि ॥ पुराण पञ्च-लक्षणम् ॥ त्राण त्रायमानाख्यो विधिविशेष ॥ शण धान्यविशेष. ॥ हिरणम् 'विराटहेमरेत,सु हिरण स्याद्धिरण्यवत्' ॥ कारण हेतुः ॥ कार्मण सवन-नमपि ॥ १७ ॥

पर्याणर्णघ्राणपारायणानि श्रीपर्णो-ष्णो घोरणातूणभूतम् ॥ प्रादेशान्ताश्म-न्तशीतं निशान्तं दन्तं तूस्तं वार्त्तवाहि-त्थमुक्थम् ॥ १८ ॥

पर्याणं पल्ययनम् ॥ ऋणमुत्तमर्णदेयम् ॥ घ्राणं घ्राणा ॥ पारायण शास्त्रविशेष'
उष्णं शीतविरोध. ॥ घोरणं

व्रजमुटजनिकुञ्जौ कुञ्जभूर्जाम्बुजाश्च १२

नखमुखे प्रसिद्धे ॥ अधिकाङ्ग २ सारसनं यद् हृदि बध्यते युधि ॥ सयुग २ सग्राम ॥ पद्मराग २ शोणमणि' ॥ भग २ उपस्थ ॥ युगो २ यूप ॥ टङ्क २ खनित्रम् ॥ उद्योग २ पराक्रम ॥ शृङ्ग २ शिखरम् ॥ निदाघ २ ग्रीष्म ॥ क्रकच २ करपत्रम् ॥ कवच २ वर्म ॥ कूर्च २ भ्रूमध्यम् दीर्घश्मश्रु कैतव च ॥ ऋचोऽर्धमर्धर्च' २ ॥ 'परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशी' इत्यस्यापवाद ॥ पुच्छ २ लाङ्गूलम् ॥ उञ्छ २ जीविकाविशेष ॥ कच्छो २ बहुजलो देश ॥ व्रज. २ पन्था ॥ उटज' २ तापसपर्णकुटी ॥ निकुञ्ज २ गह्वरम् ॥ कुञ्ज २ गह्वर गजकुम्भाधो दन्तिदन्त हनुश्च ॥ भूर्ज २ च तरुविशेषत्वक् ॥ अम्बुज २ कमलम् ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चये । तेन चान्तेषु अध्यर्चो २ नमस्या ॥ १२ ॥

ध्वजमलयजकूटाः कालकूटारकूटौ

कवटकपटखेटाः कर्पटः पिष्टलोष्टौ ॥
नटनिकटकिरीटाः कर्वटः कुक्कुटाट्टौ,
कुटयकुटविटानि त्र्यङ्गट कोट्टकुष्टौ ॥ १३ ॥

ध्वज २ पताकादिः ॥ मलयज २ श्रीखण्डम् ॥ कूट २ मायादि ॥ कालकूट २ विषम् ॥ आरकूटो रीतिः ॥ कवटः २ उच्छिष्टम् । कपटः २ दम्भः ॥ खेटः २ फलकम् कफश्च ॥ कर्पटः २ वासः ॥ पिष्ट २ अपूपः ॥ लोष्ट २ मृत्खण्डम् ॥ नट २ नर्तकविशेषः ॥ निकट २ समीपम् ॥ किरीट २ मुकुटम् ॥ कर्वटः २ पर्वतावृतग्रामविशेषः । कुक्कुट २ ताम्रचूडः ॥ अट्ट २ क्षौमम् गेहभेदश्च ॥ कुटो २ घटः हलाङ्गविशेषश्च ॥ यकुटः २ वार्ताकीकुसुमम् ॥ विट २ खिङ्ग गोविशेषश्च ॥ त्र्यङ्गटः २ सिक्यभेदः ॥ कोट्टः २ दुर्गम् ॥ अथ ठान्तौ ॥ कुष्टं २ त्वग्दोषः गन्धद्रव्यविशेषश्च ॥ १३ ॥

कमठो वारुण्डखण्डपण्ड

निगडाक्रीडनडप्रकाण्डकाण्डाः ॥
कोदण्डतरण्डमण्डमुण्डा
दण्डाण्डौ दृढवारवाणवाणा ॥१४॥

कमठ, २ असुरविशेष, भाजन च ॥ कूर्मे तु देहिनामत्वात् पुस्त्वमेव ॥ वारुण्ड, २ दृक्कर्णमल, गणिस्थराजश्च ॥ खण्ड, २ शकलमिक्षुविकारश्च ॥ गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता ॥ खण्ड खण्डी खण्डमिति ॥ षण्ड, २ वृक्षादिसमूह ॥ निगड, २ पादबन्धनम् ॥ आक्रीड, २ उद्यानविशेष ॥ नड, २ नड्वलस्तृणविशेष ॥ प्रकाण्ड २ स्तम्ब शस्त तरोश्च मूलशाखान्तरम् ॥ काण्ड २ शर, समयश्च प्रकरण समूह जल वाल कुत्सितम् वृपरकन्ध लता च ॥ कोदण्ड २ चापम् ॥ तरण्ड, २ उडुप ॥ मण्ड २ द्रवद्रव्याणामुपरिस्थो भाग भक्तटिनिर्यासः एरण्ड मस्तु च ॥ मुण्डम् २ शिर ॥ दण्डः २ यष्टि मन्था सैन्य दमन च ॥ अण्ड २ पक्ष्यादिप्रसव ॥ अथ ढान्त, ॥ दृढ,

२ स्थूलं बलवांश्च ॥ वारबाणं २ चर्म ॥ बाण॰ २ शर॰ पुष्पविशेषश्च ॥ १४ ॥

कर्षापणः श्रवणपक्कणकङ्कणानि
द्रोणापराह्णचरणानि तृणं सुवर्णम् ॥
स्वर्णव्रणौ वृषणभूषणदूषणानि
भाणस्तथा किणरणप्रवणानि चूर्णं॰ १५

कर्षापणः २ मानविशेष पणषोडषक श्च ॥ प्रज्ञाघाणि कार्षापणोऽपि ॥ श्रवण॰ २ कर्णः ॥ पक्कण २ शबरालय ॥ कङ्कणः २ हस्तरक्षासूत्रम् ॥ द्रोण परिमाणविशेषः ॥ अपराह्ण २ दिवसापरभागश्च ॥ चरणं २ गोत्रादि ॥ तृण २ उपलादिः ॥ सुवर्ण. स्वर्ण हेमम् ॥ व्रण॰ऊरु ॥ वृषण॰ २ मुष्क॰ ॥ भूषण २ अलकारः ॥ अर्थप्राधान्यात् मण्डनोऽपि ॥ दूषणः २ उपालम्भः ॥ भाणः २ प्रबन्धभेद. ॥ किण २ त्वग्ग्रन्थि॰ ॥ रणः २ सपरायः ॥ प्रवणः २ चतुष्पथम् ॥ चूर्ण २ क्षोद ॥ १५ ॥

तोरणपूर्तनिकेतनिवाता॰ पारतमन्त-युतप्रयुतानि ॥ क्ष्वेडितमक्षतदैवतवृत्तै-रावतलोहितहस्तशतानि ॥ १६ ॥

तोरण॰ २ वन्दनमाला बहिर्द्वारि निर्यूहश्च॥ पूर्त २ खानादि कर्म ॥ निकेत २ आवास । निवात २ गृह दुर्भेद चर्म च ॥ वातरहिते प्रदेशे स्वाश्रयलिङ्गता ॥ पारत २ रसेन्द्र ॥ अर्थप्राधान्यात्पारदमपि ॥ अन्त २ प्रान्त समीप स्वरूप च ॥ उपलक्षणत्वात्प्रान्त॰ प्रान्तमपि ॥ युतम् २ अपानम् । प्रयुतं २ दश लक्षाणि ॥ क्ष्वेडित २ सिंहनादविशेष ॥ अक्षता अक्षतम् मङ्गलस्य तण्डुला.॥ पुंसि बहुत्व एवायम् ॥ दैवत २ देवता॥ वृत्तम् २ शील निस्तल च॥ ऐरावत॰ २ सुरेन्द्रदन्ती ॥ लोहित॰ २ शोणितम् ॥ गुणवृत्तिस्त्वाश्रयलिङ्ग ॥ हस्त २ कर. ॥ शतं २ पञ्च विंशतय. ॥ १६ ॥

व्रतोपवीतो पलितो वसन्त-
ध्वान्तायुतद्यूतघृतानि पुस्तः ॥
शुद्धान्तवुस्तो रजतो मुहूर्त-
द्वियूथयूथानि वरूथगूथो ॥ १७ ॥

व्रत २ शास्त्रितो नियम ॥ उपवीतः २ कण्ठसूत्रम् ॥ पलित २ पक्वकेशः। केशपाके कर्दमे च तान्तत्वान्नपुंसकत्वम्॥ वसन्तः २ सुरभिः देवपुत्रविशेषश्च ॥ ध्वान्त २ तम ॥ अयुत २ दशसहस्राणि ॥ द्यूत २ दुरोदरम् ॥ घृतम् २ आज्यम् ॥ पुस्त २ लेख्यपत्रसंघात लेपादिकर्म च ॥ शुद्धान्त २ अन्त पुरम् ॥ वुस्त २ पक्वमासविशेष॰ ॥ रजतो २ रूप्यं श्वेत च ॥ मुहूर्तः २ घटिकाद्वयम् ॥ द्वयोर्यूथयो समाहारो द्वियूथ॰ २ ॥ यूथ॰ २ सजातीयपश्वादिसंघात ॥ वरूथ २ रथगुप्ति ॥ गूथ २ विष्ठा ॥ १७ ॥

प्रस्थं तीर्थं प्रोथमलिन्दः

ककुदः कुकुदाष्टापदकुन्दाः ॥
गुददोहदकुमुदच्छदकन्दा-
र्बुदसौधमथोत्सेधकबन्धौ ॥ १८ ॥

प्रस्थ २ मानम् ॥ तन्मित वस्तुमात्र च ॥ तीर्थं २ पुण्यस्थानं जलावतारश्च ॥ प्रोथ २ अश्वादेर्घोणान्तरम् ॥ अलिन्दः २ गृहद्वारस्था स्थली ॥ ककुद २ कुकुदश्च श्रेष्ठ वृषस्कन्ध राजचिह्न च ॥ अष्टापद २ सुवर्णं द्यूतफलकं च ॥ अर्थप्राधान्यात् शारिफलकमपि । गिरौ शलभे कपौ चाद्रिदेहिनामत्वात् पुस्त्री ॥ कुन्द २ पुष्पविशेष । निधिभेदमुरभिदोस्तु पुस्त्वमुक्तमेव ॥ चक्रभ्रमौ च बाहुलकात्पुंसि ॥ गुदम् २ अपानम् ॥ दोहद २ श्रद्धादौ ॥ हृदयस्य तु बाहुलकान्नपुसकत्वम् ॥ कुमुद कैरवम् । छद २ दल पिञ्छ च ॥ कन्द २ पयोधर सस्यमूल च ॥ अर्बुदो २ दशकोटयः ॥ कोटिरित्यन्ये ॥ स्थानविशेष आक्षिरोगविशेषश्च ॥

पर्वतविशेषे तु पुंस्त्वमेव ॥ अथ घान्ता ॥ सौधः २ राजगृहम् ॥ उत्सेध. २ उन्नतिः ॥ कबन्धः २ शिरोरहित' कायः ॥ १८ ॥

श्राद्धायुधान्धौषधगन्धमादनप्रस्फोटना लग्नपिधानचन्दना' ॥ वितानराजादनशिश्नयौवनापीनोदपानासनकेतनाशनम् ॥ १९ ॥

श्राद्ध २ पितृकर्म ॥ यस्तु मत्वर्थीयाणन्तः स आश्रयलिङ्ग' ॥ आयुध २ प्रहरणम् ॥ अन्धः २ तम ॥ औषधो २ भेषजम् ॥ गन्धमादन' २ पर्वतविशेष ॥ प्रस्फोटन. २ शूर्पम् ॥ लग्न २ मेषादि ॥ पिधान २ सवरणम् ॥ अपे प्यदेशाभावेऽपिधानमपि ॥ चन्दनः २ मलयजतरुः ॥ चन्दनान्तत्वाद्धरिचन्दनो देवदारुः चन्दनविशेषश्च ॥ वितान २ विस्तार' उल्लोच' शून्य यज्ञश्च ॥ राजादन' २ पियालः क्षीरिका च ॥शिश्न २ मेण्ढ्रः ॥

य ॥ चाप २ धनु ॥ शूर्प २ धान्यादिपवन भाण्डम् ॥ २१ ॥

स्तूपोडुपौ विटपमण्डपशष्पवाष्प-
द्वीपानि विष्टपनिपौ शफडिम्बबिम्बाः॥
जम्भ कुसुम्भककुभौ कलभो निभामे-
संक्रामसंक्रमललामहिमानि हेमम्॥२२॥

स्तूपो २ मृदादिकूट ॥ उडुप २ प्लव ॥ चन्द्रे तु पुंस्त्वम् ॥ विटप, २ तरो स्कन्धादूर्ध्व शाखा ॥ मण्डपो २ जनाश्रय ॥ शष्प २ बालतृण प्रोक्तम् ॥ वाष्प २ नेत्रवारि ऊष्मा च॥ द्वीपं २ मध्येजल देश ॥ विष्टप २ जगत् ॥ निप २ घट ॥ शफः २ खुर ॥ डिम्ब २ उदरान्तोऽवयव ॥ बिम्ब २ प्रतिबिम्ब मण्डल च ॥ जम्भो २ जम्बीर ॥ कुसुम्भ २ कमण्डलुः महारजतं च ॥ ककुभ २ वीणप्रसेव ॥ कलभ २ करिपोत ॥ निभो २ व्याज ॥ अमे २ चक्षूरोग ॥ संक्राम

सक्रमश्च २ जलतरणविशेष. ॥ ललामः २ शृङ्ग पुच्छम् हयमुखेऽन्यवर्णः पुण्ड्र केतुश्च ॥ हिम. २ तुषार. ॥ हेमम् २ स्वर्ण ॥ २२ ॥

उद्यमकामोद्यामाश्रमकुट्टिमकुसुमसंगमा गुल्मः ॥ क्षेमक्षौमौ कम्बलिवाह्यो मैरेयतूर्यौ च ॥ २३ ॥

उद्यम. २ उत्साह ॥ काम २ अभिलाप ॥ उद्याम २ उद्यमोपरमौ , इति निपातनाद्वृद्धिनिषेधेऽपि अत एव निपातनादात्वमपि ॥ आश्रमः २ मुनिस्थानम् ब्रह्मचर्यादिश्च ॥ कुट्टिमः २ संस्कृत भूमिविशेष ॥ कुसुम २ पुष्पे स्त्रीरजस्यपि च ॥ नेत्ररोगे तु बाहुलकात्क्लीबत्वमेव ॥ सङ्गम २ संगम ॥ गुल्म २ विटप प्रकाण्ड च ॥ क्षेमः २ कुशलम् लब्धरक्षणं च ॥ क्षौमम् २ अट्टालकः अभ्यन्तरे प्राकारधारणार्थ खोमाख्यश्च ॥ कम्बलिवाह्यं २ गन्त्री ॥ मैरेयः २ सीधु. ॥ तूर्यं २ वाद्यम् ॥ २३ ॥

नेत्रं वस्त्रपवित्रपत्रसमरोशीरान्धकारा वरः केदारप्रवरौ कुलीरशिशिराडम्बरौ गह्वर ॥ क्षीर कोटरचक्रचक्रतिमिराङ्गारास्तुषार शरभ्राष्ट्रोपकरराष्ट्रतक्रजठराद्रौ कुञ्जर. पञ्जर.॥२६॥

नेत्रो २ नयनम् परिधानविशेषश्च ॥ वस्त्रो २ मुखम् ॥ पवित्र २ पावनम् । गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता ॥ पत्र पर्ण २ वाहनं च ॥ समर २ रणम् ॥ उशीर २ वीरणीमूलम् ॥ अन्धकार. २ तम. ॥ अर्थप्राधान्यान्नीलपङ्कादिनकेसरानपि ॥ वर २ श्रेष्ठ देवतादेश्च । मनागिष्ट त्वव्ययम् ॥ अन्ये तु क्लीबम् ॥ केदार. २ वप्र. ॥ प्रवरो २ गोत्रविशेष हिम च ॥ कुलीर. २ कर्कटक. ॥ शिशिर. २ ऋतुविशेष. ॥ आडम्बर २ करिगर्जितम् पटह उद्धतवेषादिश्च ॥ गह्वर २ बिलनिकुञ्ज' दम्भश्च॥ क्षीर. २ दुग्धम् ॥ जले तु नपुंसकत्वम् ॥ कोटर २

छिद्रम् निष्कुहश्च ॥ चक्र २ आयुधम् रथाङ्गम् सघात राष्ट्र कटक च ॥ स्वल्पह्रस्वयो॰ कपि घनिका दुरुद्योग घुणावर्तश्च ॥ चुक्रम् २ अम्लो रसः अम्लव्यञ्जन च ॥ तिमिर २ तम॰ ॥ अङ्गारः २ अग्निदग्धकाष्ठशकलम् ॥ तुषार॰ २ हिमम् ॥ शर २ बाण दधिसारश्च ॥ भ्राष्ट्रम् २ अम्बरीषः ॥ उपह्वर २ उपसरः रह समीप च ॥ राष्ट्र॰ २ जनपद॰ उपद्रवश्च ॥ तक्रम् २ उदश्वित् ॥ जठरम् २ उदरम् ॥ आर्द्र॰ २ शृङ्गवेरम् ॥ कुञ्जर॰ २ गज॰ ॥ पञ्जरम् २ वीतसम् ॥ २६ ॥

कर्पूरनूपुरकुटीरविहारवारकान्ता-
रतोमरदुरोदरवासराणि ॥
कासारकेसरकरीरशरीरजीर-
मञ्जीरशेखरयुगंधरवज्रवप्रा॰ ॥२७॥

कर्पूरम् २ घनसारः ॥ नूपुरो २ गञ्जीर ॥ कुटीर २ ह्रस्वा कुटी ॥ विहारं २ भिक्षुस्थानम्

यतिचर्या च ॥ वार॰ २ परिपाटि॰ अवसर॰ समूहश्च ॥ कान्तारो २ महारण्यम् ॥ तोमर २ शस्त्रविशेष ॥ दुरोदरम् २ पणः॥ वासरम् २ दिनम्॥ कासार॰ २ पल्वलम् ॥ केसर॰ २ किञ्जल्क सटा च ॥ करीर २ वंशाद्यङ्कुर॰ घटश्च ॥ शरीर॰२ काय ॥ जीरम् २ अजाजीक । जीरकोऽपि च ॥ मञ्जीर॰ २ नूपुरम् ॥ शेखरम् २ शिरोभूषणम् ॥ युगंधरम् २ कूबरम् ॥ वज्रम् २ अशनि रत्न च ॥ वप्रम् २ क्षेत्र रोधश्च ॥ २७ ॥

आलवालपलभालपलालाः
पल्वल॰ खलचषालविशालाः ।
शूलमूलमुकुलास्तलतैलौ
तूलकुड्मलतमालकपाला॰ ॥२८॥

आलवालम् २ आवालम् ॥ पलम् २ मास मानविशेषश्च ॥ भाल २ ललाटम् ॥ पलाल २ धान्यादेः शुष्कनालम् ॥ पल्वलः २ कासारः ॥

खलः २ पिण्याकः दुर्जनश्च ॥ दुर्जने आश्रयलिङ्गोऽप्ययमित्येके ॥ चपाल. २ यज्ञपात्रम् ॥ विशाल २ विस्तीर्णता। गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता॥ शूलम् २ आयुधम् ॥ मूलम् २ आदि प्रतिष्ठा च ॥ मुकुलम् २ कुड्मल. ॥ तलम् २ अध. स्वभापश्च ॥ पृष्ठे तु लान्तत्वान्नपुसक' ॥ तैलम् २ तिलादिस्नेह ॥ तूलम् २ पिचु' ॥ कुड्मलो २ मुकुल' ॥ तमालो २ वृक्षविशेष ॥ कपालम् २ शिरोऽस्थि । घटादिशकले व्रजे भिक्षाभाजने च स्त्रीक्लीब ॥ २८ ॥

कवलप्रवालवलशम्बलोत्पलो-
पलशीलशैलशकलाङ्गुलाञ्चला. ॥
कमलं मल मुशलशालकुण्डला
कजलं नलं निगलनीलमङ्गला॥२६॥

कवलः २ भक्ष्यपिण्डः ॥ प्रवालम् २ नवकिशलय विद्रुमश्च ॥ वलः २ प्राणः ॥ अर्थप्रा-

विष २ गरलम् ॥ रोहिष २ रक्ततृणम् ॥ माष २ धान्यविशेष ॥ मेष २ मेण्ढ्रम् ॥ प्रत्यूष २ प्रभातम् ॥ यूष २ मुद्गादिरसविशेष ॥ कोष २ कुड्मलम् ॥ करीष २ शुष्कगोमय तदग्निश्च ॥ कर्ष २ पलचतुर्थांश ॥ वर्ष २ सवत्सर वृष्टिः खण्ड भरतक्षेत्रादि च ॥ आमिषम् २ उत्कोच. मास भोग्यवस्तु च ॥ रस २ मधुरादि शृंगारादि विष वीर्य रागश्च ॥ बुसम् २ कडङ्गर ॥ इक्कस २ वस्तुविशेष ॥ चिक्कस २ यवान्नविशेष ॥ चकारात् पायस २ परमान्न २ च ॥ ३३ ॥

कर्पास आसो दिवसावतसवीतंस-मासा पनसोपवासौ ॥ निर्यासमासौ चमसांसकांसस्नेहानि वर्हो गृहगेह-लोहाः ॥ ३४ ॥

कर्पास २ तूलकारणम् ॥ आसो २ धनु ॥ दिवस २ दिनम् ॥ अवतस २ शेखर ॥ अव-

स्य वादेशे वतंसोऽपि ॥ अर्थप्राधान्यादुत्तसो २ ऽपि ॥ वीतस• २ पञ्जरः ॥ मास २ जङ्गलम् ॥ पनसो २ वृक्षविशेष• ॥ उपवासः अहोरात्रनिरशनता ॥ निर्यासो २ वृक्षादेर्निस्यन्द• ॥ मास• २ पक्षद्वयम् ॥ चमसम् २ यज्ञपात्रम् ॥ मसूरादिपिष्टे तु बहुलकात्स्त्रीत्वम् । चमसी ॥ अस• २ स्कन्ध• ॥ कासो २ भाण्डविशेष• ॥ स्नेह २ सौहृद तैल च ॥ बर्ह• २ कलाप• वर्ण च ॥ गृहाणि २ दारा वेश्म च ॥ गेह• २ सदनम् ॥ लोह २ अयः अगुरु च ॥ ३४ ॥

पुण्याहदेहौ पटहस्तनूरुहो
लक्षारस्थाणुकमण्डलूनि च ॥
चाटुश्चद्रुर्जन्तुकशिप्वणुस्तथा
जीवातुकुस्तुम्बुरु जानु सानु च ३५

पुण्याह २ पुण्यदिनम् ॥ देह• २ काय ॥ पटह २ आनक ॥ तनूरुह २ गरुल्लोम्नी ॥ लक्ष• २ व्याज• ॥ वेध्ये क्लीब• ॥ सख्यायातु

स्त्रीक्लीब ॥ अररिः २ कपटाम् ॥ अथोदन्ता. ॥ स्थाणु २ शङ्कु ॥ शिवे तु देहिनामत्वात्पुस्त्वम् ॥ कमण्डलु २ करक ॥ चाटु २ प्रियवाक्यम ॥ चटु २ तदेव ॥ जन्तु. २ प्राणी ॥ कशिपु २ भोजनाच्छादने ॥ अणुः २ परमाणु सूक्ष्मपरिमाणविशेष इत्यर्थ. ॥ जीवातु २ जीवनौषधम् ॥ कुस्तुम्बुरु २ धान्यविशेष ॥ जानुः २ अष्ठीवान् ॥ सानु २ गिरितटम् ॥ ३५ ॥

कम्बुः सक्तुर्दार्वगुरुर्वास्तु पलाण्डुर्हिङ्गु. शिग्रुर्दोस्तितउ. सीध्वथ भूम ॥ वेम प्रेम ब्रह्म गरुत्लोम विहाय कर्माष्ठीवत्पद्मधनुर्नाममहिम्नी ॥ ३६ ॥

इतिपुंनपुंसकलिङ्गा ॥

कम्बु २ शख ॥ वलये शम्बूके गजे कचूरे च पुंसि ॥ सक्तु २ यवादिविकृति ॥

के चिदेनं बहुवचनान्तं पठन्ति ॥ दारु २ काष्ठम् ॥ दार्वन्तत्वादेव महादार्वादयोऽपि पुक्लीबा ॥ सर्वेऽप्येते एकार्था ॥ अगुरु २ गन्धद्रव्यविशेष॰ ॥ वास्तु २ गृहभूमि॰ ॥ पालण्डु॰ २ कन्दविशेष॰ ॥ हिङ्गु २ रामठम् ॥ शिग्रु २ शोभाञ्जनम् ॥ अथोदन्तप्रक्रम एव छन्दोऽनुसधानात् सन्त॰ ॥ दोः २ बाहु ॥ तितउ २ शूर्पम् ॥ सीधु॰ २ मैरेयम् ॥ अथ व्यञ्जनान्ता १३ ॥ भूमा २ बहुत्वम् ॥ वेमा २ तन्तुवायशलाका ॥ प्रेमा २ स्नेह नर्म च ॥ ब्रह्म २ तपः वेदः ज्ञानम् आत्मा प्रजापति॰ ॥ गरुत् २ स्वर्ण पिच्छ च ॥ लोम २ तनूरुहम् ॥ विहाया॰ २ शकुनिर्नभश्च ॥ कर्म २ क्रिया व्याप्य च ॥ अष्ठीवान् २ जानु॰ ॥ पक्ष्म २ अक्षिरोम तूल च ॥ धनु २ चापम् ॥ नाम २ सञ्ज्ञा ॥ महिमा २ महत्त्वम् ॥ ३६ ॥

इति पुनपुसकलिङ्ग समासम् ॥

अथ स्त्रीक्लीबलिङ्ग ॥

स्त्रीक्लीवयोर्नखं शुक्तौ
विश्वं मधुकमौषधे॥
माने लक्षं मधौ कल्यं
क्रोडोऽङ्के तिन्दुकं फले ॥१॥

शुक्तौ गन्धद्रव्यविशेषे नखशब्दः स्त्रीक्लीबलिङ्गः ॥ नखी । नखम् ॥ विश्वमधुकनाम्नी औषधवाचिनी स्त्रीक्लीबे ॥ विश्वा विश्वं शुण्ठी ॥ मधुका मधुकं मधुयष्टिः ॥ माने सङ्ख्यायां लक्षं स्त्रीक्लीबम् ॥ लक्षा लक्षं सहस्रशतम् ॥ मधौ मद्ये वाच्ये कल्यशब्दः स्त्रीक्लीबः ॥ कल्या कल्यम् ॥ अङ्के उरसि वाच्ये क्रोडशब्दः स्त्रीक्लीबः ॥ क्रोडा । क्रोडम् ॥ फलविशेषे तिन्दुकः स्त्रीक्लीबम् तिन्दुकी। तिन्दुकम् ॥ १ ॥

तरलं यवाग्वां पुष्पे
पाटलं पटलं चये ॥

वसन्ततिलकं वृत्ते
कपालं भिक्षुभाजने ॥ २ ॥

यवाग्वा वाच्यायां तरलम् । तरला । तरलम् ॥ हारे तन्मध्यमणौ चाभरणनामत्वात्पुस्त्वम् ॥ पुष्पविशेषे वाच्ये पाटलम् पाटली पाटलम् ॥ चये समूहे वाच्ये पटलम् । पटली पटलम् । पिटकतिलकपरिच्छेदेषु लान्तत्वान्नपुंसकत्वम् ॥ वृत्तविशेषे वसन्ततिलकम् ॥ वसन्ततिलका । वसन्ततिलकम् ॥ भिक्षुभाजने वाच्ये कपाल स्त्रीक्लीबम् ॥ कपाली ॥ कपालम् ॥ २ ॥

अर्धपूर्वपदो नावष्ट्यणकर्त्रनटौ क्वचित् ॥ चोराद्यमनोज्ञाद्यकञ् कथानककशेरुके ॥ ३ ॥

अर्धशब्दपूर्वपदोऽट्समासान्तो नौशब्द' स्त्रीक्लीब. ॥ अर्धनावी । अर्धनावम् ॥ ष्यण्प्रत्ययान्तं कर्तृवर्जिते कारके विहितो योऽनट्प्रत्ययस्तदन्त

मेधाविन् । कल्याण । आढ्य । सुकुमार । छान्दस । छात्र । श्रोत्रिय । विश्वदेव । ग्रामिक । कुलपुत्र । सारपुत्र । वृद्ध । अवश्य ॥ इति चोरादि ॥ अथ कान्ताश्चत्वार ॥ कथानिका कथानकम् आख्यानम् ॥ कशेरुका कशेरुक पृष्ठास्थि ॥ ३ ॥

वंशिकवक्रोष्टिककन्यकुब्जपीठानि नक्तमवहित्थम् ॥ रशनं रसनाच्छोट नशुम्ब तुम्बं महोदयं कांस्यम् ॥ ४ ॥

वशिका । वशिकम् अगुरुः ॥ वक्रोष्टिका । वक्रोष्टिक स्मितम् ॥ अथ जान्त ॥ कन्यकुब्जा कन्यकुब्जं महोदयाख्यो देश. ॥ अथ ठान्त ॥ पीठी पीठमासनम् । नक्ता नक्त रात्रिः ॥ नक्तमिति मन्तमव्ययमपि ॥ अवहित्था अवहित्यमाकारगोपनम् ॥ रशन रशना काञ्ची ॥ रसना रसन जिह्वा ॥ अच्छोटना आच्छोटन मृगया ॥ शुम्बा शुम्बं रज्जु. ॥ तुम्बी तुम्ब वल्लिविशेष. ॥ महो-

द्या महोदय कन्यकुब्जाख्यो देश ॥ कास्यी । कास्यं सौराष्ट्रिका अर्थप्राधान्यात् सौराष्ट्रिका सौराष्ट्रिकमपि ॥ ४ ॥

मृगव्यचव्ये च वणिज्यवीर्यनासीरगात्रापरमन्दिराणि ॥ तमिस्रशस्त्रे नगरं मसूरत्वक्क्षीरकादम्बरकाहलानि ॥ ५ ॥

मृगव्या मृगव्य पापर्द्धि ॥ चव्या चव्य नागवल्लिमूलम् । वचाया तु स्त्रीत्वमेव ॥ वणिज्या वणिज्य वणिक्कर्म ॥ वीर्या वीर्यम् अतिशयशक्तिः ॥ अथ रान्ता दश ॥ नासीरा नासीरमग्रयानम् ॥ गात्रा गात्र गजस्य पूर्वजङ्घादिभाग ॥ अपरा अपर गजस्य पाश्चात्यजङ्घा ॥ मन्दिरा मन्दिर गृहम् ॥ समुद्रे तु पुंस्त्वमेव ॥ नगरे तु क्लीबम् ॥ तमिस्र तमः । तमिस्रा निबिड तम. ॥ सामान्यविशेषयोरभेदविवक्षया ऐकार्थ्यम् ॥ कोपे तु क्लीबम् ॥ कृष्णपक्षनिशाया तु स्त्री ॥ शस्त्री शस्त्रमायुधविशेष. ॥ नगरी नगर पुरी ॥ मसूरी

मयूर चर्मासनम् ॥ त्वक्क्षीरी त्वक्क्षीर वशलोचना ॥ कादम्बरी कादम्बर मद्यविशेष ॥ सामान्यविशेषयोरभेदविवक्षायामित्य निर्देश ॥ यदाह–
'कादम्बर मद्यभेदे दधिसारे सीधुनि स्त्रियाम्' ॥
अथ लान्ता अष्ट ॥ काहला काहल शुषिरो वाद्यभेद ॥ ५ ॥

स्थालीकदल्यो स्थलजालपित्तला
गोलायुगल्यो बडिशं च बर्दि च ॥
अलावु जम्बूडुरुप. सर. सदो रोदो
ऽर्चिषी दाम गुणे त्वयट् तयट् ॥ ६॥

इति स्त्रीक्लीबलिङ्गा ॥

स्थाली स्थाल भाजनविशेष ॥ कदली कदलम् शाकादेर्नवनालम् ॥ स्थली अकृत्रिमा चेत् कृत्रिमा तु स्थला । स्थलम् 'उन्नतो भूभाग ॥ जाली जालम् आनाय समूह गवाक्षश्च ॥ पित्तला पित्तलमारकूटम् ॥ गोला गोलं 'पत्राञ्जने

कुनद्या च गोदावर्या च मण्डले ॥ सखीमणिकयो-र्गोला गोल लक्ष्यानुसारत' ॥ १ ॥ युगली युगल युगम् ॥ अथ शान्त ॥ बडिशा बडिश मत्स्यबन्धनम् ॥ बडिशीत्यपि क्वचित् ॥ अथे-दन्त.॥ इय छर्दि. इद छर्दि' वान्ति ॥ इयमलाबू इदमलाबु तुम्बीलता ॥ इय जम्बू इद जम्बु जम्बू-वृक्षफलम् ॥ अनयो क्लीबत्वे ह्रस्वता ॥ उडुःउडु नक्षत्रम् ॥ उपाः उप सन्ध्या ॥ प्रभाते पुनपुस-कम् ॥ सर' सरसी तडाग ॥ सद' सदा सभा ॥ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ अर्चि २ अग्निशिखा रश्मिश्च । दाम २ बन्धनम् ॥ गुणवाचिअयट्त-यडन्त नाम स्त्रीनपुसकम् ॥ द्वयी द्वयम् । त्रयी त्रयम् । चतुष्टयी चतुष्टयम् । गुणिनि त्वाश्रयलि-ङ्गतैव ॥ द्वये पदार्था द्वयी गति । द्वय वस्तु ॥ त्रयाणि जगान्ति ॥ चतुष्टये कषाया. ॥ चतुष्टयी शब्दाना प्रवृत्ति. इत्यादि ॥ ६ ॥

इति स्त्रीक्लीबलिङ्गम् ॥

अथ स्वतस्त्रिलिङ्गः ।

स्वतस्त्रिलिङ्गः सरकोऽनुतर्षे शललः शले ॥ करकोऽब्दोपले कोशः शिम्बा-खड्गपिधानयोः ॥ १ ॥

स्वतो नतु विशेष्यवशात् ॥ अनुतर्षे मद्यपाने वाच्ये सरकशब्दस्त्रिलिङ्गः ॥ सरकः । सरका । सरकम् ॥ स्वतस्त्रिलिङ्ग इत्यधिकारः ॥ शले श्वाविद्रोमाणि वाच्ये शललशब्दस्त्रिलिङ्ग ॥ शललः । शलली । शललम् ॥ अब्दोपले मेघपाषाणे वाच्ये करकशब्दस्त्रिलिङ्ग ॥ शिम्बाया बीजकोशे खड्गपिधाने प्रत्याकारे च कोशशब्दः त्रिलिङ्ग ॥ प्राणेषु असुषु वाच्येषु जीव स्वतस्त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥

जीवः प्राणेषु केदारे वलजः पवने खलः ॥ बहुलं वृत्तनक्षत्रपुराद्याभरणाभिधाः ॥ २ ॥

जीवः जीवा जीवम् प्राणाः ॥ केदारे धान्ये वलजस्त्रिलिङ्गः ॥ पवने धान्यपवनस्थाने खलशब्दस्त्रिलिङ्गः ॥ वृत्तं मात्रादिच्छन्दः ॥ वृत्तादीनामभिधा नामानि बहुलं लक्ष्यानुरोधेन त्रिलिङ्गानि ॥ वृत्ताभिधा श्लोकः पुटः पणवः इत्यादि पुंसि । प्रमाणी समानी कलिका गाथा आर्या इत्यादि स्त्रियाम् ॥ पक्त्रं वितानमित्यादि क्लीबे ॥ दण्डकः पुनपुंसकः ॥ वसततिलकं स्त्रिक्लीबे उक्तम् ॥ नक्षत्राभिधा तिष्यः पुनर्वसू इत्यादि पुंसि । अश्विनी इल्वलाः चित्रा इत्यादि स्त्रियाम् ॥ भं नक्षत्रम् इत्यादि नपुंसकम् ॥ मृगशिरः पुनपुंसकः ॥ कस्यचित्पुरस्याभिधा द्रङ्गः द्राङ्गः निगमः इत्यादि पुंसि॥ पूः अमरावती अलकेत्यादि स्त्रियाम् ॥ अधिष्ठानं पत्तनं दुर्गम् इत्यादि क्लीबम् ॥ आदिशब्दो ग्रामदेशोपलक्षणम् तेन वरणा ग्रामः गोदौ ग्रामः इत्यादि पुंसि ॥ शाल्मूकिनी ग्रामः । काञ्ची माढिश्च देशः इत्यादि

स्त्रियाम् ॥ क्रोढं ग्राम कुरुक्षेत्र च देश इत्यादि क्लीबे ॥ आभरणाभिधा । तुलाकोटि ताडङ्क इत्यादि पुंसि ॥ बालपाश्या पारितथ्याशब्दौ केशाभरणे ,मेखला सप्तकी इत्यादि स्त्रियाम् ॥ केयूराङ्गदे मुकुटम् अङ्गुलीयकम् इत्यादि क्लीबे ॥ आवाप्यादयः पुंनपुंसका ॥ हार पुनपुसक• ॥ रशन स्त्रीक्लीबम् ॥ २ ॥

भल्लातक्यामलकौ हरीतकिबिभी-
तकौ ॥ तारकाढकपिटकस्फुलिङ्गा
विडङ्गतटौ ॥ ३ ॥

भल्लातकी आमलकी हरीतकी बिभीतक्या-दयो वृक्षभेदा• । तारका भम् । आढकी मानवि-शेष । पिटका भाजनविशेष फोटश्च । स्फुलिङ्गा अग्निकणा• । विडङ्गा औषधिविशेषः । अभिज्ञे स्वाश्रयलिङ्ग• । तटी रोधः ॥ ३ ॥

पटः पुटो वटो वाटः कपाटशकटौ

कट· ॥ पेटो मठ· कुण्डनीडविषाणा-
स्तूणकङ्कतौ ॥ ४ ॥

पटी वस्त्रविशेष । पुटी पत्रभाजनम् । भूर्जाद्यवयवे तु टान्तत्वात् पुस्त्वमेव ॥ वटी न्यग्रोधतरु रज्जुश्च ॥ वाटी वृत्ति. । यवविकारे वरण्डेऽङ्गे च वाहुलकात्पुनपुसकः ॥ वर्त्मनि पुंस्त्वमेव ॥ इक्कटीवास्तुनोस्तु स्त्रियाम् ॥ कपाटी अररि । जपादित्वाद्दत्वे कवाटी ॥ शकटी अन. । कटी वीरणादिकृत । पटी सघात परिच्छदश्च ॥ स्वार्थे के पेटिका ॥ मठी आश्रयविशेष । कुण्डी भाजनभेद· ॥ नीडा कुलाय· ॥ विषाणी विषाणा वा गवादिशृङ्गम् दन्तिदन्तश्च ॥ तूणी तूणा वा इषुधि ॥ ककती केशमार्जनम् ॥ ४ ॥

मुस्तकुथेङ्गुदजृम्भदाडिमाः
पिठरप्रतिसरपात्रकन्दराः ॥
नखरो वल्लूरो दर· पुरश्छत्र-
कुवलमृणालमण्डलाः ॥ ५ ॥

मुस्ता कन्दविशेषः। कुथा वर्णकम्बलः। इङ्गुदी वृक्षविशेषः॥ जृम्भा जृम्भणम्॥ दाडिमी उचितलिङ्गतरुः तत्फलं तत्कणश्च॥ पिठरी स्थाली॥ मुस्तं मन्थानदण्डयोस्तु क्लीबम्॥ प्रतिसरा मङ्गल्यसूत्रम् सेनायाः पश्चाद्भागश्च॥ पात्री भाजनम् योग्ये यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि च क्लीबं॥ कन्दरी कन्दरा च दरी। अङ्कुशे तु पुंसि॥ नखरी नखरा वा नखः॥ वल्लूरा सौकरं शुष्कं वा मांसम्॥ ऊपरे नक्षत्रे वाहने च क्लीबम्॥ दरी श्वभ्रम्॥ पुरी नगरी॥ छत्त्री आतपत्रम्॥ कुवली वृक्षविशेषः तत्फलं च॥ मृणाली बिसम्॥ मण्डली देशः समूहश्च बिम्बं चतुरस्रता च॥ ५॥

नालप्रणालपटलार्गलशृङ्खलकन्दलाः॥ पूलावहेलौ कलशकटाहौ पष्टिरोषिवपुः॥ ६॥

इति स्वतस्त्रिलिङ्गाः॥

नाली नाला वा पद्मादिवृन्तम्॥ जलनिर्गमे

तु बाहुलकात्पुंसि लत्वाभावे, नाडः । प्रणाली जलपद्धतिः ॥ पटली गृहोपरिभागः आक्षिरोगश्च ॥ 'अर्गला त्रिषु कल्लोले दण्डे चान्त. कपाटयो' ॥ शृङ्खल. शृङ्खला शृङ्खलमयोमयी रज्जु. ॥ कन्दली उपरागः समूहः नवाङ्कुर द्रुमभेदश्च ॥ पूली पूला वा बद्धतृणसचय ॥ अवहेलाऽवज्ञा ॥ कलशी जलाधाधारविशेष. ॥ दन्त्योपान्त्योयमपि॥ कटाही भाण्डविशेषः ॥ षष्टि' सख्याविशेष' रेणुर्धूलि. ॥ इषुर्बाण' ॥ ६ ॥

इति स्वतस्त्रिलिङ्गावचूरि ॥

अथ परलिङ्गः ।

परलिङ्गो द्वंद्वोऽशी डेऽर्थो वाच्यवदपत्यमिति नियताः॥ अस्त्र्यारोपाभावे गुणवृत्तेराश्रयाद्वचनलिङ्गे ॥ १ ॥

द्वन्द्व. समासो द्वन्द्वस्यैव यत्परमुत्तरपद तत्समानलिङ्गो भवति ॥ स च समाहारादन्यो

मुस्ता कन्दविशेष । कुथा वर्णकम्बल• इङ्गुदी वृक्षविशेष• ॥ जृम्भा जृम्भणम् ॥ दाडिमा उचिलिङ्गतरु• तत्फल तत्कणश्च ॥ पिठरी स्थाली ॥ मुस्तं मन्थानदण्डयोस्तु क्लीवम् ॥ प्रतिसरा मङ्गल्यसूत्रम् सेनाया• पश्चाद्भागश्च ॥ पात्री भाजनम् योग्ये यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि च क्लीब ॥ कन्दरी कन्दरा च दरी । अकुशे तु पुंसि ॥ नखरी नखरा वा नख ॥ वल्लूरा सौकरं शुष्क वा मासम् ॥ ऊपरे नक्षत्रे वाहने च क्लीबम् ॥ दरी श्वभ्रम् ॥ पुरी नगरी ॥ छत्री आतपत्रम् ॥ कुवली वृक्षविशेपः तत्फल च ॥ मृणाली बिसम् ॥ मण्डली देशः समूहश्च बिम्ब चतुरस्रता च ॥ ५॥

नालप्रणालपटलार्गलशृङ्खलकन्दला ॥ पूलावहेलौ कलशकटाहौ पष्टिरेणिवषु ॥ ६ ॥

इति स्वतस्त्रिलिङ्गा ॥

नाली नाला वा पद्मादिवृन्तम् ॥ जलनिर्गमे

तु बाहुलकात्पुंसि लत्वाभावे, नाडः । प्रणाली जलपद्धतिः ॥ पटली गृहोपरिभागः आक्षिरोगश्च ॥ अर्गला त्रिषु कल्लोले दण्डे चान्तः कपाटयोः ॥ शृङ्खलः शृङ्खला शृङ्खलमयोमयी रज्जुः ॥ कन्दली उपरागः समूहः नवाङ्कुरः द्रुमभेदश्च ॥ पूली पूला वा बद्धतृणसंचय ॥ अवहेलाऽवज्ञा ॥ कलशी जलाद्याधारविशेषः ॥ दन्त्योपान्त्योयमपि ॥ कटाही भाण्डविशेषः ॥ पंक्तिः संख्याविशेषः रेणुर्धूलिः ॥ इषुर्बाणः ॥ ६ ॥

इति स्वतस्त्रिलिङ्गावचूरि ॥

अथ परलिङ्गः ।

परलिङ्गो द्वंद्वोऽशी डेऽर्थो वाच्यवदपत्यमिति नियताः ॥ अस्त्र्यारोपाभावे गुणवृत्तेराश्रयाद्वचनलिङ्गे ॥ १ ॥

द्वन्द्वः समासो द्वन्द्वस्यैव यत्परमुत्तरपदं तत्समानलिङ्गो भवति ॥ स च समाहाराद्न्यो

भिन्नलिङ्गवर्तिपदो वचनं प्रयोजयति ॥ समाहारस्तु नपुंसकं उक्तः ॥ समानलिङ्गवर्तिपदोऽपि सिद्धलिङ्ग एव ॥ इमौ मयूरीकुक्कुटौ ॥ इमे कुक्कुटमयूर्यौ । इत्यादि ॥ अंशितत्पुरुषसमासः परलिङ्गो भवति ॥ अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली ॥ अयं समेंऽशेऽर्धं नवा इति समासः ॥ अर्धो जरत्याः अर्धजरतीयम् ॥ ' जरत्यादिभिः ' , इति समास ॥ द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा ' द्वित्रि '—इति समासः ॥ पूर्वाह्णपूर्वरात्रादीनाम् ' अह्न '—इति ' रात्र '—इति च पुंस्त्वम् ॥ डेर्यश्चतुर्थ्यर्थोऽर्थशब्दो यत्र प्रस्तावात् तत्पुरुषसमासे स वाच्यस्य यल्लिङ्गं तत्समानलिङ्गो भवति ॥ ब्राह्मणायाय ब्राह्मणार्थः सूपः ॥ एवं ब्राह्मणार्था पेया ॥ ब्राह्मणार्थं पयः ॥ डे इति किम् । धान्येनार्थो धान्यार्थः ॥ पुंस्त्वापवादो योगः ॥ अपत्यमिति अपत्यादयः शब्दा नियता नियतं अजहद्वर्तिनी व्यस्ते समस्ते वा लिङ्गवचने येषां ते तथा ॥ अपत्यं दुहिता

पुत्रश्च ॥ इति शब्दस्याद्यर्थत्त्वादेव तोक रक्ष साराथि सादी निपादी अतिथि' स्त्री पुमान् कुल वा ॥ स्याद्वाद प्रमाणम्, अनेकान्तात्मकं वस्तु सविदा गोचर, दण्ड उपसर्जन, विद्या गुण, गौ' प्रकाण्ड, कुमारी तल्लजः, अश्वो मतल्लिका ॥ स्वार्थिककप्रत्ययान्तास्तु क्वचिद्वाच्यलिङ्गा अपि भवन्ति ॥ वीरौ रक्ष प्रकाण्डकौ । कुमारी तल्लजका इत्यादि ॥ बाहुलकात्क्वचिदाश्रयलिङ्गा अपि ॥ प्रमाणी ब्राह्मणी ॥ गुणो विशेषण तस्मात्प्रवृत्ति-निमित्ताद्विशेष्ये वृत्तिर्यस्य स गुणवृत्तिः शब्द' तस्याश्रयाद्विशेष्यवशाल्लिङ्गवचने स्याताम् ॥ परत्वात् सकलशास्त्रापवाद' ॥ अस्त्र्यारोपेति आरो-पोऽर्थान्तरे निवेशनम्, अस्त्रियामारोपोऽस्त्र्यारोप तस्याभावे सति ॥ गुणवृत्तिश्च गुणद्रव्यक्रियोपा-धिभेदात्त्रेधा ॥ गुणोपाधि. शुक्ल पटः शुक्ला शाटी शुक्ल वस्त्रम् । मूर्खो ना मूर्खा स्त्री मूर्ख कुलम् इत्यादि ॥ द्रव्योपाधि. दण्डी ना दण्डिनी

स्त्री दण्डि कुलम् इत्यादि ॥ क्रियोपाधिः, पाचको ना पाचिका स्त्री पाचकं कुलम् इत्यादि ॥ सर्वादि केवलस्तदन्तश्च गुणवृत्ति । एव सख्यापि । सर्वे सूप सर्वा यवागू सर्वमन्नम् ॥ एव स सा तत् ॥ अन्य अन्या अन्यत् ॥ द्वाभ्यामन्य द्वन्य. द्वन्या द्वन्यत् । एक पट । एका पटी । एक वस्त्रम् ॥ एव द्वौ द्वे द्वे । त्रयः तिस्र त्रीणि ॥ बहुव्रीहिरदिग्वृत्तिर्गुणवृत्ति. ॥ चित्रा गावोऽस्य चित्रगुर्ना चित्रगु स्त्री चित्रगु कुलम् इत्यादि ॥ दिग्वाची तु दिङ्नामत्वात्स्त्रीलिङ्ग. ॥ दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च यदन्तराल दिक् सा दक्षिणपूर्वा दिग् ॥ एव दक्षिणपश्चिमा ॥ पूर्वपदप्रधानस्तत्पुरुषस्तद्धितार्थद्विगुश्च गुणवृत्ति ॥ अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्व अतिखट्वा अतिखट्वम् ॥ एवमवक्रुष्ट कोकिलया अवकोकिल. ३ । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन ३ । अल जीविकायै अलजीविक ३ ॥ निष्क्रान्त कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि ३ । प्राप्तो

जीविका प्रासजीविक' ३ इत्यादयः ॥ शतात्परे पर शता. ३ ॥ एव पर'सहस्रा' ३ । परोलक्षा ३। उत्तरपदप्रधानस्य तु यथास्व लिङ्गम् ॥ तद्धितार्थेद्विगु ॥ पञ्चसु कपालेपु सस्कृत' पञ्चकपाल । पञ्चकपाला । पञ्चकपालम् ॥ रक्ताद्यर्थेऽणाद्यन्ताश्च गुणवृत्तय' । हरिद्रया रक्त हारिद्र हारिद्री हारिद्रम् ॥ एव सर्वतद्धितेपु यथायोगमपवादवर्जमुदाहार्यम् ॥ आरोपाभावे इति किम् । चञ्चेव चञ्चा पुरुष' । अत्र समतया आरोप । एवमन्येष्वप्यारोपेपूदाहार्यम्॥ अस्त्रीति किम । धवनाम्नो योगात्तद्भार्यायामप्यारोपे आश्रयलिङ्गतैव ॥ प्रष्ठस्य भार्या सएवेयमित्यभेदोपचारेण प्रष्ठी ॥ एव भवान्यादयोऽपि ॥ १ ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचने बाधन्ते स्वार्थिकाः क्वचित् ॥ प्रकृतिर्हरीतक्यादिर्न लिङ्गमतिवर्तते ॥ २ ॥

स्वार्थे प्रकृत्यर्थे भवन्ति इति स्वार्थिकाः ॥

ते च क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण प्रकृतेर्लिङ्गवचने च बाधन्ते । बाधिते च लिङ्गे बहुलं लिङ्गव्यवस्था॥ संदिष्टा वाक् वाचिकम् ॥ विनय एव वैनयिकम् ॥ उपाय एव औपायिकम् ॥ योग्ये त्वाश्रयलिङ्गता॥ वृत्तिरेव वार्तिकम् ॥ ह्रस्वा शुण्डा शमी वा शुण्डारः शमीरः ॥ क्वचिदनुवर्तते ॥ राज्ञो धूः राजधुरा ॥ मृदेव मृत्तिका मृत्सा मृत्स्ना ॥ क्वचिद्विकल्पः ॥ ईषदपरिसमाप्तो गुडो बहुगुडो बहुगुडा वा द्राक्षा ॥ प्रकृतिलिङ्गप्रतिपत्तिव्युदासार्थं वचनम् ॥ हरीतक्यादिकाप्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्तमानापि प्रकृत्यर्थलिङ्गं नातिक्रामति ॥ हरीतक्या विकारोऽवयवो वा हरीतकी हरीतक्यौ हरीतक्यः फलानि । एवं पिप्पल्यादयोऽपि ॥ मल्लिकाया विकारोऽवयवो वा पुष्पं मल्लिका ॥ एवं मालती यूथिका मागधी नवमालिकादयोऽपि ॥ २ ॥

वचनं तु खलतिकादिर्बह्वर्थात्येति पूर्वपदभूता ॥ स्त्रीपुंनपुंसकानां सहवचने स्यात् परं लिङ्गम् ॥ ३ ॥

खलतिकादिका प्रकृतिर्वचनमेव नातिक्रामति। लिङ्ग तु अतिक्रामति॥ तुरेवार्थे। खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि खलतिक वनानि॥ बहुविषया प्रकृतिः पञ्चालादिका पूर्वपदभूता सती स्वगतं वचनमतिक्रामति 'अस्यारोपाभावे'—इत्यस्याप-वादः पञ्चालाश्च निवासः मथुरा च पञ्चालमथुरे॥— स्त्रीपुनपुसकानामिति। स्त्रीपुनपुसकलिङ्गाना सहवचने पर पुलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग वा भवति॥ स्त्रीपुंसयोः सहवचने पुलिङ्गं भवति। सा च स च तौ॥ स च शाटी च तौ। स्त्रीनपुसकयोर्नपुसकम्। सा च वस्त्र च ते। पुनपुसकयोर्नपुसकम्। स च तच्च ते। स्त्रीपुनपुसकाना नपुसकम्। सा च स च तच्च तानि॥ ३॥

नन्ता संख्या डतिर्युष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गकाः॥ पदं वाक्यमव्ययंचेत्यसंख्यं च तद्गुलम्॥ ४॥

निःशेषनामलिङ्गानुशासनान्यभिसमीक्ष्य संक्षेपात्॥ आचार्यहेमचन्द्रः

समदृभदनुशासनानि लिङ्गानाम्॥५॥

॥ इति लिङ्गानुशासनं संपूर्णम् ॥

नन्ता सख्या डत्यन्त युष्मदस्मदौ च अलिङ्गा शब्दा ॥ पञ्च कति यति ना स्त्रिय ॥ अत्र ङीर्न भवति ॥ युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् अनाप् न भवति ॥ विभक्त्यन्त पद, सविशेषणमाख्यात वाक्यम्, स्वराद्यव्यय च अलिङ्गानि असख्यानि च ॥ काण्डे । कुल्म पचते । काण्डीभूत कुल्मम् । एषु 'ङ्यापो' इति ह्रस्वो न भवति ॥ तद्बहुलम्॥ तत्पूर्वोक्त लिङ्गलक्षण बहुल द्रष्टव्यम् ॥ तेन पिङ्ग पिशङ्गे पिङ्गी तु दाम्या पिङ्गे तु वाच्यम् ॥ रामठे नालिकाया तु पिङ्गा गोरोचनामयो ' १ इत्येवमादि लिङ्ग शिष्टप्रयोगानुसारेण वेदितव्यम्॥ तदुक्तम्—' वागुविषयस्य तु महत सक्षेपत एव लिङ्गविधिरुक्त ॥ यन्नोक्तमत्र सद्भिस्तल्लोकत एव विज्ञेयम् ' ॥ १ ॥

॥ इति लिङ्गानुशासनावचूरि समाप्ता ॥